

JUUNIVALITSUSE MOODUSTAMISEST LEEDUS, LÄTIS JA EESTIS NING NÕUKOGUDE LIIDU KULTUURIDIPLOMAATIAST

Magnus ILMJÄRV

Ajaloo Instituut. Rütüli 6, 10130 Tallinn, Eesti; magnus20@mail.ee

On käsitletud 1940. aasta juunis, Balti riikide okupeerimise järel, toimunud juunivalitsuse või nn. rahvavalitsuse moodustamist Leedus, Lätis ja Eestis. Juunivalitsused pani Nõukogude valitsus kokku ühiskonna- ja avaliku elu tegelastest, kellel oli varasemaid suhteid Nõukogude Liidu Kaunase, Riia ja Tallinna saatkonnaga. Suurt rolli selliste isikute väljaselgitamisel mängis Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatia, mida teostati VOKSi-nimelise (Всесоюзное общество культурной связи с заграницей, eesti keeles Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Ühing) organisatsiooni kaudu. Teiselt poolt on vaatluse all juuniministrite suhe oma kodumaal valitsenud autoritaarrežiimiga ja nende suhtumine iseseisvusse üldse. Kuna tegu on idasuhetega, pärineb valdav osa allikmaterjalist Vene Föderatsiooni Riigiarhiivist ja Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiivist.

1940. aasta juunis, pärast Nõukogude vägede sissemarssi, Leedus, Lätis ja Eestis moodustatud valitsuse liikmete elulugusid ja tegevust on kirjanduses piisavalt käsitletud.¹ Ka Nõukogude Liidu ja Eesti maailmasõdadevahelise perioodi kultuurisuhteid on nõukogude ajal kirjeldatud.² Seni ilmunud kirjanduses pole aga leidnud valgustamist küsimus, millal said alguse juunivalitsuste liikmete kontaktid Nõukogude Liidu saatkonnaga ja milles need seisnesid. Samuti pole analüüsitud Nõukogude Liidu kultuuripoliitikat Balti riikide suhtes. Jutt on tegelikult Nõukogude välispoliitika tehnilisest küljest: just kultuuripoliitika abil valiti välja suur osa 1940. aasta juunis ministriportfelli saanud isikutest. Tähelepanuta

¹ Vt. näit. **Hyytiä, O.** Viron kohtalontie 1933 : 1939 : 1940. Jyväskylä, 1992, 234–235; **Myllyniemi, S.** Baltian kriisi 1938–1941. Keuruu, 1977, 149–150; **Ant, J.** Eesti 1939–1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999, 110–111.

² Vt. **Elango, Õ.** Kultuurisidemetest Nõukogude Liiduga eesti kodanluse diktatuuri perioodil. – Looming, 1958, 7, 1065–1077; **Martinson, K.** Eesti kirjanike suhted Nõukogude Liiduga kahel sõjaeelset aastakümnel. – Keel ja Kirjandus, 1972, 12, 731–742; **Tormis, L.** Eesti ja Nõukogude Liidu teatrisuhetest aastail 1920–1940. – Looming, 1972, 12, 2078–2083.

on jäänud ka juuniministrite suhted autoritaarrežiimiga ja nende suhtumine iseseisvusse üldse. Teema mittepuudutamine on mõistetav, sest endise Nõukogude Liidu arhiivimaterjalid on olnud raskesti kättesaadavad ning nõukogude perioodil polnud mõnede küsimuste käsitlemine võimalik. Taasiseseisvumise ajal ja järel aga püüti vältida seda, mis võis autoritaarrežiimi näidata negatiivses valguses. Artiklis on peatähelepanu pööratud Eestile. Lätit ja Leedut on toodud võrdlusmomendina, niipalju kui autorile kättesaadavad allikad seda võimaldasid. Tegelikult tuleks kasutada juunivalitsuse või rahvavalitsuse asemel terminit *okupatsioonivalitsus*. Kuid väide, et Leedu presidendi kohusetäitja Antanas Merkys ning Eesti president Konstantin Päts ja Läti president Kārlis Ulmanis nimetasid ametisse okupatsioonivalitsuse, ei kõla hästi. See viiks järeldusele, et Balti riikide juhid olid okupeerija käsilased ja anneksiooni ettevalmistajad.

Artikli esimeses osas vaadeldakse lühidalt juunivalitsuse moodustamist Leedus, Lätis ja Eestis. Seejärel käsitletakse Nõukogude Liidu kultuuridiplomaatiat, mida viidi ellu VOKSi-nimelise (Всесоюзное общество культурной связи с заграницей, eesti keeles Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Ühing) organisatsiooni ja nn. Nõukogude Liidu sõprade ühingute abil. Edasi tutvustatakse isikuid, kes olid seotud VOKSi ja sõprusühingutega, ning neid, kes tõmmati valitsuse koosseisu väljastpoolt VOKSi. See, mis puudutab Balti riikide juhtivate sõjaväelaste osalemist juunivalitsuse koosseisus, seondub Nõukogude Liidu sõjaväeluurega ja on eri teema.

VALITSUSTE MOODUSTAMINE

Ajavahemikus 14.–16. juuni 1940 okupeeris Nõukogude Liit Balti riigid. 17. juunil lähetas Nõukogude Liidu Ülemnõukogu Presiidium Nõukogudesõbralike valitsuste moodustamiseks Tallinna ja Riiga oma volinikud: poliitbüroo liikme ja Leningradi linnakomitee esimese sekretäri Andrei Ždanovi ning rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja Andrei Võšinski.³ Viimase kui Nõukogude Liidu peaprokuröri tegevus oli laiemale avalikkusele rohkem tuttav 1930. aastate kohtuprotsessidest. Välisasjade rahvakomissari asetäitja Dekanozov oli Kaunasesse jõudnud juba 15. juunil. Talle eraldi volitusi ei antud.

Antanas Smetona oli Balti riikide presidentidest ainus, kellel õnnestus põgeneda. Kuid see ei muutnud sündmuste käiku Leedus. Leedu konstitutsiooni paragrahv 72 kohaselt pidi presidendi surma või tagasiastumise korral või olukorras, kus president ei saa oma kohustusi täita, valimisteni täitma presidendi kohuseid peaminister. Kuna Smetona põgenes, siis hakkas peaminister Merkys täitma ka presidendi ülesandeid. Dekanozovi esimesi toiminguid oli vasakpoolse ajakirjaniku Justas Paleckise ja Kaunase Ülikooli humanitaarteaduskonna dekaani

³ Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. – август 1940 г. Москва, 1940, 399.

Vincas Krėvė-Mickevičiuse kutsumine Nõukogude saatkonda. Neile teatati, et Nõukogude Liidu sammud on astunud ainult Saksa-hädaohtu silmas pidades. Dekanozov pakkus Paleckisele peaministri ning Krėvė-Mickevičiusele välisministri ja peaministri asetäitja ametikohta. Dekanozovi nõudel nimetaski presidendi kohusetäitja Merkys 17. juunil ametisse uue valitsuse järgmises koosseisus: peaminister Paleckis, peaministri asetäitja, välisminister ja haridusministri kohusetäitja Krėvė-Mickevičius, justiitsminister Povilas Pakarklis, põllumajandusminister ja siseministri kohusetäitja Matas Mickis, tervishoiuminister Leonas Koganas, rahandusminister Ernestas Galvanauskas, kaitseminister ja sõjavägede ülemjuhataja Vincas Vitkauskas.⁴ Kuna Smetona oli põgenenud ja Merkyse valitsus astus tagasi, hakkas Paleckis täitma ka presidendi kohustusi. 18. ja 19. juunil nimetati ametisse veel kaks ministrit: haridusministriks sai Antanas Venclova ja siseministriks Mečislovas Gėdvilas.

18. juuni hommikul Riiga saabunud Vōšinski kohtus sama päeva õhtul Läti presidendi Ulmanisega. Läti sotsiaaldemokraatide ja Nõukogude saatkonna varasemate kontaktide põhjal võinuks oletada, et Moskva soovib valitsust moodustada vasakpoolsetest sotsiaaldemokraatidest. Kuid nii ei juhtunud. Vōšinski ja Nõukogude Liidu Riia saadik Vladimir Derevjanski vestlus Ulmanisega kestis kõigest 20 minutit. Selle käigus andis Ulmanis nõusoleku Nõukogude Liidu soovidele vastava valitsuse ametisse nimetamiseks. Kohtumise järel alustaski Nõukogude saatkond valitsuse moodustamist nn. demokraatlikku tsentrisse kuuluvatest isikutest.⁵ Esimesena kutsuti saatkonda kirjanik Vilis Lācis. 20. juunil nimetas Ulmanis ametisse valitsuse, mille koosseis oli järgmine: peaminister ja välisminister Augusts Kirhenšteins, siseminister V. Lācis, ühiskondlike asjade minister Pēteris Blaus, tervishoiuminister ja haridusministri kohusetäitja Jūlijs Rihards Lācis, justiitsminister ja finantsministri kohusetäitja Jūris Pabērzs, transpordiminister Jānis Jagars ja sõjaminister Roberts Dambītis⁶. Sõjavägede ülemjuhatajaks määrati kindral Roberts Kļaviņš⁷.

19. juunil kohtus Ždanov president Pātsiga. Toimunud jutuajamisest kirjutas Ždanov lühikese memorandumi. Sellest selgub, et Pāts, püüdes tagasi lükata Nõukogude Liidu ultimaatumid süüdistusi, oli siiski ilma pikema jututa valmis täitma kõiki talle esitatud nõudmisi. President kinnitas Ždanovile, et tema, Pāts, on olnud absoluutselt aus Nõukogude valitsuse suhtes ja ilma temata pole võimalik Eestis ühtki sammu astuda.⁸ Veidi rohkem kui poolteist tundi kestnud vestluse käigus ei nimetanud Ždanov siiski veel võimaliku peaministri nime.

⁴ Merkyse akt 17.6.1940. – Полпреды сообщают..., 400.

⁵ Vōšinski telefonogramm Riist 20.6.1940. – Полпреды сообщают..., 408.

⁶ Oli saanud 1935. aastal sõjavägede staabi ülema abiks, erru saadetud 1939. aastal.

⁷ Oli üks nendest Läti kõrgematest sõjaväelastest, kellele Ulmanise 1934. aasta riigipööre oli vastu võetamatu. Pärast riigipööret saadeti piirivalve ülema kohalt erru ja töötas 1930. aastate teisel poolel juristina. 1940. aasta augustis sai Kļaviņšist punaarmee 24. laskurkorpuse komandör. Arreteeriti 1941. aasta juunis ja lasti sama aasta oktoobris maha.

⁸ Ždanovi telegramm 19.6.1940. – Полпреды сообщают..., 405–406.

Kuid samal päeval jõudis Ždanov kohtuda kirjanik Johannes Vares-Barbarusega. Millal Nõukogude valitsus otsustas, et peaministriks võiks saada Vares, jääb esialgu selgusetuks. Ždanovi memorandumist ilmneb, et Vares kahtles, kas ta suudab hakkama saada “nii olulise missiooniga”. “Peale selle, ta on isiksusena tundeline inimene ja tal võib puudu tulla tahtest, ehk käsi otse öeldes ei tõuse, kui lähebki vaja,” kirjutas Ždanov. Tema sõnutsi rõõmustas Vares punaarmee saabumise üle: “Ta tunneb rõõmu võimalusest viia ellu ideid, mille eest ta võitles kogu oma jõuga 22 aastat.” Vestluse käigus tegi Vares ettepaneku nimetada peaministriks või peaministri asetäitjaks professor Hans Kruus, välisministriks või sotsiaalministriks Nigol Andresen, haridusministriks Johannes Semper, siseministriks Maksim Unt, kohtuministriks Aleksander Jõeäär, välisministriks või uueks saadikuks Nõukogude Liitu Aleksander Warma, põllutöoministriks Theodor Pool ja sideministriks Ottomar Maddison.⁹

Poolist, Maddisonist ja Warmast ei saanud juunivalitsuse ministreid. Pool oli Asutava Kogu liige ning Riigikogu II ja III koosseisu liige tööerakondlaste fraktsioonis. Ta oli olnud põllutööminister ja etendanud silmapaistvat osa Eesti maareformi ettevalmistamisel ning elluviimisel. Maddison oli töötanud Tallinna Tehnikumi õppejõuna, Tartu Ülikooli eradotsendina tehnilise mehaanika alal ja raudkonstruktsioonide professorina. Warma oli ametis olnud Moskva saatkonna nõunikuna, peakonsulina Leningradis ja saadikuna Kaunases. 1939. aasta novembris sai temast saadik Helsingis. Kõigi persoonidega, keda Vares Ždanovile ministrikandidaadidena nimetas, oli Vares isiklikult tuttav. Näiteks Warmaga oli Vares pidevas kirjavahetuses, sest ravis tema ämma. Moskvast ja Leningradis töötades saatis Warma Varesele nõukogude kirjandust.¹⁰ Hiljem, paguluses viibides ei söandanud Warma rääkida oma suhetest Varesega.

Kolme eelnimetatu kandidatuur ei leidnud Ždanovi ja Moskva poolehoidu. Võib oletada, et põhjuseks oli varasemate usalduslike suhete puudumine Nõukogude saatkonna ja VOKSiga. Maddisoni side Venemaaga seisnes tsaaririigi päevil Peterburi teedestituudist saadud hariduses ja Venemaa suurematele jõgedele projekteeritud sildades. Warmat aga peeti välisasjade rahvakomissariaadis Nõukogude-vaenulikult meelestatud isikuks.¹¹ Samas on küsitav kas Poolile, Maddisonile ja Warmale üldse tehti ettepanek valitsuses osaleda, samuti seegi, kas nad ise oleksid sellega nõustunud. Moskvale sobisid Varese väljapakutud ministritest vaid mõned. Ülejäänud valitsuse liikmed leiti Nõukogude saatkonnaga sidemetes olnud isikute seast.

⁹ A. A. Ždanovi vestlus eesti kirjaniku Varesega (Barbarusega) punaarmee saabumisel Eestisse, Eesti valitsuse soovitatavast koosseisust. Andrei Ždanov ja Johannes Vares “rahvavalitsuse” moodustamine. Tõlkinud ja kommenteerinud Magnus Ilmjärv. – Looming, 1995, 7, 965–967.

¹⁰ Vt. Vares Warmale 17.8.1934; 5.3., 12.5. ja 8.10.1935; 18.3. ja 23.12.1938. Balti arhiiv Stockholmis (Baltiska Arkivet), Warma, 23.

¹¹ Vt. näit. Raividi päevik 28.1.1932. Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv Moskvast (Архив внешней политики Российской Федерации; lühend AVPR), f. 031, n. 11, m. 12, s. 16, l. 12–15.

Moskva heakskiit valitsuse koosseisu kohta saadi 20. juunil. Samal päeval telegrafeeris Molotov Tallinna, et tal pole midagi Ždanovi väljavalitud isikute vastu.¹² Ždanovi nõudmisel sai president Pätsi poolt 21. juunil ametisse nimetatud valitsuse peaministriks Vares-Barbarus, välisministriks Andresen, siseministriks Unt, haridusministriks Semper, põllutööministriks Riigikogu liige Aleksander Jõeäär, kohtuministri portfelli sai advokaat Boris Sepp¹³, sotsiaalministriks määrati Neeme Ruus, teedeministriks Orest Kärm, majandusministriks ärimees Juhan Narma (enne eestistamist Nihtig) ja sõjaministriks kindralmajor Tõnis Rotberg.

Valitsuse moodustamine ainult kommunistidest ei tulnud Leedus, Lätis ja Eestis kõne alla, arvestades nende vähest mõju ühiskonnas. Eestis ja Lätis püüti vältida endise valitsuse liikmete ja sõjaväejuhtide kaasamist uude valitsusse. Leedu puhul see ei kehtinud. Näiteks Galvanauskas oli Merkyse valitsuse rahandusminister ja Vitkauskas oli olnud sõjavägede ülemjuhataja. Mittekommunistidest koosnevate valitsuste moodustamises võib näha ka Moskva soovi arvestada oma eesmärkide teostamisel maailma, eriti aga Saksamaa reageeringuga.

KULTUURIDIPLOMAATIA

Nõukogude saatkond Kaunases, Riias ja Tallinnas oli alustanud Balti riikide valitseva korraga rahulolematute intelligentide ja Nõukogude-sõbralike ning kommunistidele kaasatundvate isikute väljaselgitamist juba 1920. aastatel. Suurt osa etendas selles nn. kultuuridiplomaatia. Ameeriklasest ajaloolane, endine Moskva saatkonna pressiaatašee Frederick C. Barghoorn, kes uuris kultuuridiplomaatia osa Nõukogude välispoliitikas, mõistis selle all kultuuriga ja kultuuri-tegelastega manipuleerimist propagandistlikel eesmärkidel. 1960. aastal ilmunud uurimuses tuli ta järeldusele, et Nõukogude välispoliitika oli pidevalt kasutanud kultuurikontakte oma eesmärkide saavutamiseks.¹⁴ Samale mõttele viivad ka Nõukogude diplomaadi ja ajaloolase Ivan Maiski mälestused. Needki näitavad, et Nõukogude valitsus mõistis suurepäraselt vajadust tuua välispoliitika lahutamatuks komponentideks kultuur ja majandus.¹⁵ Ka vene ajaloolased tunnistavad praegu, et Nõukogude kultuuridiplomaatia pidas silmas esmajoones poliitilisi ja ideoloogilisi eesmärke.¹⁶

¹² AVPR, f. 059, n. 1, m. 332, s. 2281, l. 100.

¹³ Asendati juulis Friedrich Niggoliga.

¹⁴ **Barghoorn, F. C.** Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Princeton, 1960, 10–11.

¹⁵ Vt. **Maiski, I.** Bernard Shaw ja teised. Tallinn, 1979.

¹⁶ **Косман В. А.** Советская Россия в германской внешней культурной политике в годы Веймарской республики (1919–1933). Россия и Германия. Вып. 1. Отв. ред. Б. М. Туполев. Москва, 1998, 270.

Reaktsioon bolševike võimuhääramisele oli olnud lääneriikide ühiskonna-kihtide puhul erinev. Töölise enamik toetas ühel või teisel moel bolševike ideoloogiat, sest viimased olid tulnud võimule loosungitega, mis lubasid leiba, rahu ja tööd. Valdav osa intelligentsist ja liberaalidest suhtus Oktoobrirevolutsiooni siiski ettevaatlikult. Bolševike tehtud revolutsioon tõi kaasa kultuurisidemete katkemise Venemaa ja lääneriikide vahel. Nõukogude valitsus ei pööranud esialgu suurt tähelepanu kultuurikontaktidele lääneriikide intelligentsiga. Maailmarevolutsioonist unistavad bolševikud tegid panuse lääneriikide töölistele. Agitatsioon ja propaganda suunati seepärast just nendele. Nn. Saksa Oktoobri läbikukkumine 1923. aasta sügisel tegi lõpu Moskva revolutsioonipoliitikale. “Välisriikide kommunistlikud parteid lakkasid olemast ajaloo mootoriks ja said viiendaks rattaks Nõukogude välispoliitika vankri all,” tõdeb tabavalt Louis Fischer oma uurimuses Nõukogude välispoliitikast.¹⁷ Alles pärast 1923. aastat hakati otsima püsivaid kontakte majandusringkondadega ja kultuuritegelaste eliidiga. Mõisteti, et nimelt nende kaudu on võimalik mõjutada kodanlike maade valitsuste tegevust.

Just välisriikide kultuuritegelastele oli orienteeritud 1925. aasta augustis Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrusega loodud VOKS. Põhikirja järgi oli organisatsiooni ülesandeks Nõukogude Liidu kultuuri- ja teadusuhete arendamine välismaaga, riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide ning välisriikide vahelise tegevuse koordineerimine. VOKSi asutajateks olid Nõukogude Liidu Rahvakomissaride Nõukogu, välisasjade rahvakomissariaat, hariduse rahvakomissariaat, Teaduste Akadeemia, Üleliiduline Ametiühingute Keskliit, Profintern¹⁸ ja Komintern. VOKSi tööd hakati juhtima kahe organi, poliitbüroo ideoloogia osakonna ning Kominterni agitatsiooni ja propaganda sektori kaudu. Kuigi VOKSi asutajate hulka kuulusid ka Komintern ja Profintern, orienteerus organisatsioon välisriikide kultuurieliidile, mitte töölisklassile. VOKSi esimeseks juhiks sai Lev Trotski õde Olga Kameneva.

Seda, mis puudutas Nõukogude rahvaste kirjanduse, kultuuri ja teadussaavutuste tutvustamist ning levitamist, võib pidada VOKSi tegevuses positiivseks. Kuid see oli teisejärguline. Organisatsioon loodi eeskätt poliitilisi eesmärke silmas pidades. Välisintellektuaalid tuli mobiliseerida võitluseks Nõukogude Liidu vaenlaste ja nende sõjaliste plaanide vastu. Nõukogude Liidu kultuuri, majanduslike edusammude, nõukogude elulaadi ja kommunistlike ideede propageerimine pidi aitama suunata ühe või teise maa avalikku arvamust Nõukogude-sõbralikus suunas. Kultuurisidemete kaudu taheti välisriikides välja selgitada Nõukogude Liidu suhtes heatahtlikult meelestatud kultuuritegelased ja teadlased. Loodeti, et sellised isikud suudavad avaldada mõju oma maa valitsusele ja et nad võivad täita vajalikul hetkel Nõukogude Liidu soove. VOKS oli jaotatud osakondadeks.

¹⁷ Fischer, L. *Russia's Road from Peace to War. Soviet Foreign Relations. 1917–1941.* New York, 1969, 118.

¹⁸ Punane Ametiühingute Internatsionaal. Organisatsioon tegutses aastatel 1921–1937.

Näiteks suhteid Balti riikidega kureeris Balti riikide, Poola, Tšehhoslovakkia ja Balkanimaade sektor. VOKSi volinikuks oli olenevalt asukohamaast Nõukogude saatkonna esimene või teine sekretär, üksikjuhtudel ka saadik ise või konsulaar-esindaja. VOKSi esindajate Moskvasse saadetud aruannetes ja neile lähetatud juhtnöörides leidub olulisi andmeid ka Balti riikide intelligentsi ja selle sidemete kohta Nõukogude saatkonnaga.

VOKSi volinik pidi oma kontaktidest ja tööst kirjutama kaks ettekannet: VOKSile ja välisasjade rahvakomissariaadile. Nendes kirjeldati sageli ka VOKSiga seotud isikute poliitilist meelsust. Näiteks tsitaat ühest VOKSi Poolat puudutavast töökavast, mis näitab ühingu poliitilisi eesmärke: "Arvestades arstide ja õpetajate ... seas valitsevat rasket materiaalist olukorda on igati põhjust arvata, et selle ringkonna pilgud pöörduvad Nõukogude Liidu poole. Just nende seast võiks leida tähelepanuväärse hulga kõikuvaid isikuid, kes meid tõenäoliselt salaja sümpatiseerivad, kuid kardavad kujunenud eitava suhtumise taustal avalikult näidata oma suhtumist Nõukogude Liitu. Seepärast tuleb meil pöörata sellele ringkonnale erilist tähelepanu."¹⁹

Kultuuridiplomaatia polnud võõras teistelegi riikidele. Seda kasutasid poliitiliste eesmärkide saavutamiseks revolutsiooniline Prantsusmaa ja ka Ameerika Ühendriigid. Nii saadeti Ameerika iseseisvussõja päevil valitsuse kulul Inglismaale kultuuritegelasi, et need mõjutaksid otsustavalt Inglismaa avalikku arvamust iseseisvustele soodsas suunas.²⁰ Kuid kultuuripoliitika tähtsust välispoliitika instrumendina hakati Ühendriikides mõistma alles 1930. aastate lõpus. 1938. aastal loodi riigidepartemangu juurde kultuurisuhete osakond. Esialgu aga piirduti ainult Ameerika riikidega. Enne ja pärast Esimest maailmasõda püüdis Saksamaa jõuliselt soodustada üliõpilaste ja professorite vahetust ja ka natsionaalsotsialistid üritasid võimule saades kasutada saksa taustaga kultuuritegelasi välispoliitilistel eesmärkidel. Maailmasõdade vahel propageeriti ja toetati saksa kultuuri välismaal, sealhulgas välissakslaste kultuuri mitmete organisatsioonide kaudu, 1930. aastatel aga eriti Ausländische Hilfe nimelise organisatsiooni kaudu. Veel võiks nimetada 1795 asutatud Institut de France'i ning 1934. aastal inglise keele ja kultuuri levitamiseks loodud British Council'it. Kuid välispoliitiliste eesmärkide saavutamisel ja poliitilise informatsiooni kogumisel polnud nende organisatsioonide tegevusel siiski nimetamisväärset osa.

VOKS JA SÕPRUSÜHINGUD

Väljundi tegevuseks ja Nõukogude-sõbralike isikute väljaselgitamiseks leidis VOKS nn. Nõukogude rahvaste kultuuri uurimise ühingute, Nõukogude kultuuri

¹⁹ VOKSi 1934. aasta tööplaan Poola kohta. Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv Moskvas (Государственный архив Российской Федерации; lühend GARF), f. 5283, n. 5, s. 719, l. 24.

²⁰ Иванов С. О. Дипломатия Авраама Линкольна. Москва, 1987, 185–186.

tundmaõppimise ühingute või Nõukogude Liidu sõprade ühingute näol. See-suguste ühingute loomise tõukejõuks sai Oktoobrirevolutsiooni kümnenda aasta-päeva tähistamine 1927. aasta novembris. Sel puhul korraldati Moskvas kulla-sõitnud välismaalaste osalemisel Nõukogude Liidu sõprade kongress. Sellel võeti vastu deklaratsioon, millega kutsuti kõiki Nõukogude Liidu sõpru takistama uue Nõukogude-vastase sõja ettevalmistamist. Kohe pärast seda asusid kodumaale naasnud väliskülalised, just nagu omaalgatuslikult täitma deklaratsioonis püsti-tatud poliitilist eesmärki ja hakkasid looma Nõukogude Liidu sõprade ühinguid. Seejuures püüti takistada vene emigrantide osalemist ühingute tegevuses. Kardeti, et viimased võivad anda asjale hoopis vastupidise suuna.²¹ Juba 1927. aasta detsembris tekkisid esimesed Nõukogude sõprade ühingud mitmetes Inglismaa linnades. Londonis hakkas nende tegevust koordineerima üleinglismaaline rah-vuslik komitee. Samal ajal asutati sellised ühingud ka Prantsusmaal ja Saksa-maal.²² 1928. aasta mais moodustati Kölnis Nõukogude Liidu Sõprade Rahvus-vaheline Komitee.²³ Viimane esines üleskutsega luua Nõukogude Liidu sõprade ühinguid maades, kus neid veel ei eksisteerinud. 1928. aastal loodi Nõukogude sõprade ühing Austrias; 1929 Norras, Belgias, Argentiinas, Mehhikos ja USAs; 1930 aga Tšehhoslovakkias, Rootsis, Taanis, Iirimaal, Uus-Meremaal, Hollandis, Šveitsis, Luksemburgis, Kanadas, Lõuna-Aafrikas ja Austraalias; aasta hiljem tekkis Nõukogude sõprade ühing ka Jaapanis. Kõiki neid hakkas juhtima Kölnist Berliini viidud Nõukogude Liidu Sõprade Rahvusvaheline Komitee, mida oma-korda juhiti Moskvast VOKSi kaudu.²⁴ Asukohamaal suunas ühingute tegevust Nõukogude saatkond ja mõnel juhul suutis seda mõjutada ka kohalik kommu-nistlik partei. Sõprusühingutesse õnnestus kaasata silmapaistvaid lääneriikide kirjanikke ja kultuuritegelasi ning ka poliitikuid. Saksamaal näiteks said uue Venemaa sõprade ühingu liikmeteks ka Reichstag'i president Paul Löbe, välis-minister Walther Rathenau ja kindral Hans von Seeckt.²⁵

Samal ajal leidis ka neid, kes mõistsid Nõukogude Liidu kultuuripoliitika eesmäärke. Saksamaal loodi 1932. aastal vastukaaluks Nõukogude sõprade ühin-gule selts, mis kandis nimetust Nõukogude Propaganda Vastu Võitlemise Liit.²⁶ Võib öelda, et ka Balti riikides saadi aru, missuguseid eesmäärke taotleti kultuuri-sidemete arendamise kaudu ja VOKSiga seotud ühingute loomisega. Nii kirjutas parempoolne Läti ajaleht Latvis 3. märtsil 1928: "Rääkida mingisugusest intel-

²¹ Korablev Kamenevale 13.10.1925. GARF, f. 5283, n. 2, s. 6, l. 54.

²² Иоффе А. Е. Деятельность зарубежных обществ дружбы с Советским Союзом. – Вопросы истории, 1966, 3, 16.

²³ Mõnikord nimetati seda ka Nõukogude Liidu Sõprade Internatsionaalseks Bürooks.

²⁴ Иоффе А. Е. Деятельность зарубежных обществ дружбы с Советским Союзом, 17–18. Nõukogude ajaloolane Joffe tunnistab ise sõprusühingute puhtpoliitilisi eesmäärke: "Selliste organisatsioonide eksisteerimine ja tegevus andsid võimaluse mitmekülgset ja energiliselt kaitsta Nõukogude Liitu imperialistliku reaktsiooni kuritahtliku kallalekippumise eest..."

²⁵ Косман В. А. Советская Россия в германской внешней культурной политике, 270.

²⁶ Samas, 278.

lektuaalsest lähenemisest Nõukogude Liiduga on rohkem kui naljakas. Sellist ühingut on venelastele vaja selleks, et lähenemise maski all võiks oma purustavate ideede abil sammhaaval tekitada segadust meie kunstnike peres ja mürgitada meie ühiskondlikku elu üldse. Seepärast peab igauks, keda ei tõmba kaasa kuld ja kommunistide banaalsus, pidama sündsaks hoida eemale nendest, kes on kaastegevad selles suunas.” Latvise veergudel nimetati Nõukogude Liidu sõprade ühinguid Nõukogude valitsuse rahalisel toetusel eksisteerivateks kommunismi propaganda ühinguteks.²⁷

Moskva püüdis eitada VOKSi seotust sõprusühingutega. VOKSi poolt väideti, et organisatsioon ja sõprusühingud kujutavad endast täiesti erinevaid ja teineteisest lahus seisvaid üksusi.²⁸ Ometi võib sõprusühinguid nimetada VOKSi filiaalideks. Iseenesest polnud sõprusühingute loomine midagi ebatavalist. Sõprusühingute kaudu püüdsid oma kultuuripoliitikat arendada teisedki riigid, sealhulgas Balti riigid ise. 1920. aastate algul loodi Ameerikas Balti-Ameerika Liit, mille tegevusel oli oma osa Balti riikide diplomaatilisel tunnustamisel USA poolt. Eestis olid olemas näiteks Eesti-Poola Sõprusühing, Eesti-Inglise Kultuurilise Lähenemise Ühing ja Eesti-Briti Ühing, Eesti-Ungari Kultuuriühing ning Eesti-Rootsi Akadeemiline Ühing. Loetelu võiks veelgi jätkata. Kuid nende ühingute puhul olid esiplaanil siiski kultuurilised ja majanduslikud huvid. Välispoliitilisi eesmärke taotleti kultuurisidemete kaudu vaid üksikujuhtudel. Välisriikide diplomaatiliste esindajate ettekannetest ei selgu ka püüdu kasutada asukohamaa kultuuritegelasi poliitilistel eesmärkidel, saada nendelt informatsiooni maa sise- ja välispoliitika kohta. Nimetatud ühingute tegevus piirdus enamasti ametlike tähtpäevade piduliku tähistamisega ja mitmesuguste kultuurikontaktidega.

VOKS korraldas välismaal näitusi ja kampaaniaid Nõukogude rahvaste kultuuri propageerimiseks.²⁹ VOKSi vahendusel kutsuti Nõukogude Liitu külla enamasti sõprusühingutega seotud kultuuritegelasi ja teadlasi ning maksti täielikult või osaliselt kinni nende sõidu- ja elamiskulud.³⁰ Nii kujundati sammhaaval

²⁷ Latvis 29.1.1928.

²⁸ Karidi Frolovile 22.4.1932. GARF, f. 5283, n. 5, s. 609, l. 14.

²⁹ Näiteks 1937. aasta veebruaris organiseeriti Euroopa riikides, sealhulgas Leedus, Lätis ja Eestis suurejooneline Aleksander Puškini sajanda surma-aastapäeva tähistamine. Selleks kutsuti Moskvasse kultuuritegelasi ka Balti riikidest. Nõukogude Kaunase, Riia ja Tallinna saatkonna initsiatiivil korraldati Puškini mälestuseks kontserte, nn. Puškini õhtuid ja näitusi. Tartus organiseeris grupp kirjanikke Nõukogude saatkonna õhutusel isegi Puškini komitee. Pärast ürituste toimumist jõudsid saatkondadelt Moskvasse üksikasjalikud kirjeldused suure luuletaja surma-aastapäeva tähistamisest. Seejuures loetleti ka kõik ajakirjanduses ilmunud Puškini-teemalised artiklid. Ettekannetes märgitakse, et Eestis avaldati ajakirjanduses 28, Lätis 5, Leedus 10 ja Poolas 56 artiklit. (Puškini mälestuspäeva korraldamine maade kaupa / Eesti / (dateerimata). GARF, f. 5283, n. 5, s. 739, l. 25; VOKSi 1937. aasta esimese poolaasta aruanne. GARF, f. 5283, n. 5, s. 734, l. 2–30.)

³⁰ Vt. näit. Kljavin Bökile ja Berjozovile 21.9.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 643, l. 78; Kljavin VOKSile 15.3.1937. GARF, f. 5283, n. 5, s. 623, l. 87. Nagu selgub esimesena viidatud ettekandest, tuli VOKSi kaudu külla sõitnud välismaalastel endal tasuda sageli ainult 25 protenti sõidukuludest.

Nõukogude Liidu sõprade ringkond, kes aeg-ajalt külastas Nõukogude Liitu ning propageeris oma kodumaal Nõukogude Liidu kultuuri ja poliitilisi seisukohti. Välismaalastest intelligentide töötlemise mehhanismi avas suurepäraselt 1936. aastal Nõukogude Liitu külastanud prantsuse kirjanik André Gide. 1937. aastal ilmus tema sulest raamat "Tagasipöördumine Nõukogude Liidust". "Mis puudutab mind ennast, siis mina isiklikult võinuks kergesti kulutada suure summa raha, aga vaatamata sellele, et me ei vajanud mitte midagi, pakuti meile kõike. Jah kõike, alates kulutustest reisile ja lõpetades sigarettidega. Ja iga kord, kui ma võtsin välja rahakoti, et maksta arvet restoranis või hotellis, osta marke või ajalehte, peatas meie giid meid võluva naeratusena ja käskiva žestiga: "Te naljatate! Te olete meie külaline ja samuti ka Teie kaaslased." Gide rõhutas oma reisekirjas, et tal polnud mingit kavatsust sõita Nõukogude Liitu kasu saamise ja privileegide nautimise eesmärgil, kuid kõik oli kujunenud vastupidiseks: "Privileegid, millega ma kokku puutusin, olid silmaga nähtavad... Mitte kunagi polnud ma reisinud sellistes luksuslikes tingimustes. Erivagun ja parimad autod, parimad numbritoad parimates hotellides, laud, kõige külluslikum ja kõige hõrgutavam. Ja vastuvõtt! Ja tähelepanu! Ja vastutulelikkus! [...] Nad täitsid kõik meie soovid ja avaldasid kahetsust, et ei saa teha seda veelgi paremini. Kuid see tähelepanu ja see hoolitsus meenusid pidevalt privileege ja vahe tegemist seal, kus ma lootsin näha võrdsust."³¹ Kui Gide'il õnnestus vabaneda saatjatest ja vestelda Nõukogude töölistega, selgus huvitav fakt. Töölised teenisid ainult 4–5 rubla päevas. Prantslane sai teada ka tema auks korraldatud banketi hinna: "... üks minu kaaslastest, kes oli teadlik hindadest, arvas, et selline bankett võis maksma minna 300 rubla inimese kohta..."³² Kirjanik oletas põhjusega, et küllaliskus kujutas endast omamoodi avanssi, millega võõrustajad püüdsid kinni maksta tema tulevast raamatut, milles loodeti näha vaimustunud kirjeldust Nõukogudemaa edusamimudest ja tegelikkusest.

Kuid enamik VOKSi kaudu Nõukogude Liitu sõitnud kultuuritegelasi võis ja suutis tänu ametlikule programmile näha siiski ainult positiivset. Ütleme ette rutates, et ka Balti riikide intelligents polnud selles suhtes erand. Märinati seda, mida tuli märgata. Nii näiteks talletas tuntud inglise-iiiri kirjanik Bernard Shaw, kes 1931. aastal Nõukogude Liidus viibides käis mitmes kolhoosis, ainult head ega kirjutanud midagi toona Nõukogude Liidus valitsenud näljahädast. Aasta hiljem Nõukogude Liitu külastanud Inglismaa juhtivad sotsioloogid aga tegid VOKSi poolt kindlaks määratud reisimarsruudil palju positiivseid tähelepanekuid ja kogusid andmeid, mis võimaldasid neil avaldada kaheköitelise uurimuse pealkirja all "Nõukogude kommunism – uus tsivilisatsioon". Londoni saadik Maiski nimetas seda Nõukogudemaa suureks ideoloogiliseks võiduks.³³ 1935. aastal loodi VOKSi eriosakond välismaalaste teenindamiseks. Sellele allutati ka vaata-

³¹ Gide, A. *Retouches a mon retour de l'U.R.S.S.* Paris, 1937, 45.

³² Samas.

³³ Майский И. М. *Воспоминания советского дипломата 1925–1945.* Москва, 1987, 205.

misväärused, mis pidid andma välismaalastele õige ettekujutuse Nõukogude Liidu ülesehitustöö tõelisest seisust kõigis valdkondades.

Natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal oli sündmus, mis mõjutas suure osa lääne intelligentsi suhtumist Nõukogude Liitu. Nõukogudemaas hakati nüüd nägema vastukaalu natsionaalsotsialismile. Nõukogude Liidus valitsevat režiimi ja selle “teaduslikku” ideoloogiat peeti igati positiivseks. Ehkki mõlemad režiimid olid olemuselt terroristlikud, mõisteti rohkem hukka natsionaalsotsialismi, kuna viimase välispoliitika oli algusest peale suunatud Versailles’ süsteemi revideerimisele. Vene ajaloolane Vadim Rogovin leiab, et seoses Hitleri võimuletulekuga võtsid paljud lääne intelligendid ja töölislikumise reformistliku suuna esindajad omaks Nõukogude propaganda stereotüübid Stalinist kui demokraatlike ja humanistlike printsiipide eestvõitlejast, pidasid liialdatuks teateid terrorist Nõukogude Liidus ning ignoreerisid Trotski väidet, et stalinistid töötlevad avalikku arvamust eesmärgil valmistada ette veelgi kuratlikumat vägivalla tarvitamist.³⁴ Ka Balti riikides leidis küllalt haritlasi, kes nägid idanaabris vastukaalu fašismile. Sellele lisandus veel kartus oma paremäärmuslaste ees. Näiteks kirjanik Friedebert Tuglas teatas 1933. aasta suvel VOKSi volinikule, et Eesti kirjanikud peaksid vabadussõjalaste võimuletulekut materiaalseks ja vaimseks pankrotiks ning paljud kirjanikud kavatsevad sellisel juhul maalt lahkuda.³⁵

Tagasilöögi Nõukogude kultuuridiplomaatialle andis aastatel 1936–1938 aset leidnud Suur Puhastus või Suur Terror, nagu lääne ajaloolased Nõukogude Liidus toimunud kohtuprotsesse ja repressioone nimetavad. Repressioonid tabasid ka Nõukogude intelligentsi, sealhulgas väljapaistvaid teadlasi ja kirjanikke.³⁶ Arreteeriti ja lasti maha ka 1934. aastast peale VOKSi tegevust juhtinud Aleksander Arosjev.³⁷ Kõik see leidis laialdast kõlapinda välisajakirjanduses, kaasa arvatud Balti riikide omas. Mitmed lääne kultuuritegelased katkestasid nüüd oma suhted Nõukogude sõprade ühingutega ja Nõukogude saatkonnaga: Ühes VOKSi 1943. aastal koostatud dokumendis leidub järgmine hinnang: “1937. aastani omasime läänes kaht auditooriumi: intelligendid ja töölised-talupojad... 1937–1941 kaotasime mõlemad: intelligendid protsessidega, massid Soome Talvesõjaga.”³⁸ Hinnang ei kehti siiski kogu lääne ja Ida-Euroopa haritlaskonna kohta. Neis riikides, kus kehtisid autoritaarsed režiimid, nägi osa intelligentsist Nõukogude Liidus toetajat mitte ainult Hitleri Saksamaa vastu, vaid ka oma autoritaarrežiimi ja kodanluse vastu.

³⁴ **Роговин В.** Сталинский неонеп. Москва, 1974, 310.

³⁵ Kljavini päevik 20.6–29.6.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 142.

³⁶ Vt. **Conquest, R.** The Great Terror. A Reassessment. Oxford, 1990, 291–307.

³⁷ 1921–1922 töötas Nõukogude Liidu Riia saatkonnas, 1927–1928 Nõukogude saadik Leedus, seejärel saadik Tšehhoslovakkias.

³⁸ **Голубев А.** Интеллигенция Запада и советская культурная дипломатия в межвоенный период. – Россия XXI. Общественно-политический и научный журнал, 1997, 1–2, 132.

VOKS JA SÕPRUSÜHING LEEDUS

Nõukogude Liidu sõprade ühingute loomist alustati Balti riikides Nõukogude saatkonna vaikselt suunamisel kohe pärast VOKSi moodustamist. Kultuuridiplomaatia leidis toetajaid. Võib väita, et osa Baltimaade intelligentsist tundis kõigele vaatamata teatud hingesugulust vene kultuuriga ja huvitus Nõukogude Liidust. Parempoolne ajakirjandus, mis näitas Nõukogude Liidu tegelikkust, ei suutnud sümpaatiat oluliselt vähendada.

Balti riikidest õnnestus sõprusühingu moodustamine kõigepealt Leedus. 1929. aasta detsembris loodi Kaunases Nõukogude Rahvaste Kultuuri Tundmaõppimise Ühing. Leedu valitsus ei püüdnudki seda takistada. Tautinõukute liidrid Smetona ja Voldemaras olid ise enne 1926. aasta riigipööret (muidugi pärast seda, kui Nõukogude saatkond oli neid rahaliselt toetanud) propageerinud partei ajakirjanduses poliitilist ja kultuurilist lähenemist Nõukogude Liidule ja vene keele õppimise vajadust.³⁹ Nii märkis Nõukogude Liidu Kaunase saadik Sergei Aleksandrovski 1925. aastal juhtivate tautinõukute kirjatükke kommenteerides, et "russofiilsus tungib esile igast Antanas Smetona sõnast ja Voldemarase artiklid meenutavad Izvestija juhtkirju".⁴⁰ Ühingu esimeheks valiti Kaunase Ülikooli professor Krėvė-Mickevicius, aseesimeheks professor Ignas Jonynas. Ühingu tegevuses osales kokku umbes 60 inimest. Ühingu liikmeteks said ka mõned silmapaistvad poliitikud, nagu välisminister Dovas Zaunius ja endine peaminister Leonas Bistras.⁴¹

Ühingu liikmeks astus ka ajakirjanik Justas Paleckis. Hiljem sai temast ühingu aseesimees. Sellest Lätis kasvanud ja hariduse omandanud vasakpoolsete vaadetege leedulasest oli 1920. aastal saanud Leedu telegraafiagentuuri esindaja Riias. 1926. aasta kevadel kutsus peaminister Mikolas Slezevicius Paleckise Leedu telegraafiagentuuri direktoriks. Smetona ja Voldemarase riigipöörde järel aimas Paleckis ette vallandamist ja esitas ise lahkumisavalduse. Olles veel Leedu telegraafiagentuuri direktor oli ta Riias organiseerinud autoritaarrežiimi vastase ajalehe Liaudies Balsas väljaandmise. Tegutsemine Läti päevalehe Jaunākās Ziņase kirjasaatjana võimaldas Paleckisel kritiseerida riigipöörde järel võimule tulnud seltskonda ka selle suure Läti päevalehe veergudel. 1930. aastal karistati Paleckist suure rahatrahviga. Ta oli saatnud Jaunākās Ziņasele opositsiooni- parteide juhtide kõnesid, milles arvustati Leedus kehtivat režiimi. Paleckise sõnutsi määrasid tema vaateid just riigipöördega maksuma pandud režiim ja nelja kommunisti mahalaskmine riigipöörde teostajate poolt. "Tuleb päev, kus fašism

³⁹ Vt. Korablev Kamenevale 16.2.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 701, l. 90.

⁴⁰ Aleksandrovski päevik 19.9.1925. AVPR, f. 0151, n. 12, m. 16, s. 8, l. 104.

⁴¹ Jonynas VOKSile 19.12.1929. GARF, f. 5283, n. 5, s. 644, l. 4; Kokkuvõtte Nõukogude Rahvaste Kultuuri Tundmaõppimise Ühingu tegevusest 25.2.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 653, l. 13.

purustatakse ja rahvas kukutab kõik smetonad ja voldemarased. Siis tõuseb kõrgele fašistlike timukate käes esimesena surma saanud nelja võitleja au,” kirjutab ta oma toonastest meeoludest mälestustes.⁴² 1930. aastate keskel tekkisid Paleckisel sidemed põrandaaluse Leedu kommunistliku parteiga.

Paleckise Jaunākās Ziņases avaldatud autoritaarrežiimi taunivad artiklid pälvisid Nõukogude Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi tähelepanu. 1920. aastate lõpul hakkas Nõukogude Liidu Kaunase saatkond Paleckisele andma informatsiooni sündmuste kohta maailmas ja Nõukogude Liidus. See tagas Paleckisele teatud monopoli Nõukogude Liitu puudutava informatsiooni osas. 1933. aasta jaanuaris kutsusid välisasjade rahvakomissariaat ja VOKS Paleckise Nõukogude Liitu.⁴³ Paleckis sai suurepärase vastuvõtu osaliseks. Külalisele võimaldati pääs partei keskkomitee istungile. Naastes ujutas Paleckis Leedu ajakirjanduse üle Nõukogude-sõbralike reisikirjeldustega. Mitmed nendest avaldati ka Jaunākās Ziņases.⁴⁴ 1933. augustis aga ilmus Paleckise sulest juba reisimuljeid kajastav raamat pealkirja all “Nõukogude Liit oma silmade läbi”. Autor ülistas selles punaarmee, kolhoosikorda ja Stalinist ning leidis, et mitte kusagil maailmas ei ole selliseid võimalusi eneseteostuseks kui Nõukogudemaal.⁴⁵ “Pärast tema raamatu läbilugemist kujuneb üldine mulje, et Nõukogude Liit on kultuurne maa vaatamata Euroopa riikidest täiesti erinevale kultuurile, et Nõukogude Liit on maa, kus ebaharilik tempo või Nõukogude Liidu tempo tõukab ajalooratast, et Nõukogude Liidu elanike uhkus on nende tulevik. [...] See on tõepoolest esimene leedu-keelne raamat, mis on kirjutatud enam-vähem objektiivselt,” oli Nõukogude saatkonna hinnang raamatule.⁴⁶ 1934. aasta aprillis-mais külastas Paleckis Leedu ajakirjanike delegatsiooni koosseisus uuesti Nõukogude Liitu.

Vincas Krėvė-Mickevičius oli õppinud Kiievi ja Lvovi ülikoolis. Kirjanduses iseloomustatakse teda hea kõnemehena. 1909–1920 töötas õpetajana Bakuus, astus esseeride parteisse. Iseseisvas Leedus aga töötas Kaunase Ülikooli professorina ja humanitaarteaduskonna dekaanina. Organiseeris mitmete teaduslike ajakirjade väljaandmist. Astus tautinõukute parteisse ja oli väga sõbralikes suhetes Smetonaga. 1924. aastal pöördus Krėvė Nõukogude saatkonna poole palvega, et Nõukogude valitsus finantseeriks tautinõukute ajakirjandust. Ja pärast seda, kui Moskva oli langetanud selles osas positiivse otsuse, võttis Nõukogude saadikult salaja raha. Ta informeeris nii suuliselt kui ka kirjalikult Nõukogude saatkonda Leedu sise- ja välispoliitikast. Kuid pärast seimi laialisaatmist muutis Krėvė oma

⁴² **Paleckis, J.** Kahdessa maailmassa. Elämästäni ja omasta itsestäni. Moskova, 1981, 128–132.

⁴³ Mälestustes väidab Paleckis, et Moskvasse kutsus teda üks pianistist ja luuletajast sõber ning mõtet toetas Nõukogude saatkond (**Paleckis, J.** Kahdessa maailmassa, 156).

⁴⁴ Dienos naujienos 18.1., 4.2., 9.2., 25.2., 31.3.1933; Lietuvos žinios 4.2., 22.2.1933. Vt. Fehner Šermanile 7.3.1933. GARF, f. 5283, n. 5, s. 648, l. 33; **Paleckis, J.** Kahdessa maailmassa, 156–177.

⁴⁵ **Paleckis, J.** SSRS – musu akimis. Kaunas, 1933.

⁴⁶ Nõukogude Liidu Kaunase saatkonna ülevaade Paleckise raamatust (dateerimata, tõenäoliselt 1933. aasta september). GARF, f. 5283, n. 5, s. 648, l. 38.

suhtumist režiimi ja lahkus tautininkute parteist.⁴⁷ Ta ei kiitnud heaks Smetona diktatuuritsemist ja mõistis hukka riigis valitsevat korrupsiooni.

Pärast sõprusühingu registreerimist said Krèvè sidemed saatkonnaga legaalse aluse ja tihenesid veelgi. 1935. aasta juunis kutsus VOKS Krèvè ja Jonynase Moskvasse.⁴⁸ Nõukogude ajakirjanduses teatati, et külaskäigu eesmärk oli tutvumine Nõukogude kirjandusega tõlkimaks nõukogude autorite töid leedu keelde. Kuid Krèvè külaskäigul välisasjade rahvakomissariaati oli kirjandust puudutav teisejärguline. Kogu jutuajamine kujunes Krèvè-poolseks üksikasjaliku informatsiooni andmiseks Leedu sise- ja välispoliitika kohta ning ühe või teise leedu poliitiku vaadete ja meelsuse iseloomustamiseks. Seejuures süüdistas ta Lätit ja Eestit, et viimased õhutavad Leedut Poolaga leppima ja avaldas poolehoidu Nõukogude Liidu ja Leedu vastastikuse abistamise lepingu sõlmimisele: "Arvestades seda kahjulikku mõju suhtub Krèvè eitavalt Balti liitu ja arvab, et see ei anna Leedule midagi, vaid ainult vähendab viimase manööverdamisvõimet. Tema, Krèvè, jagab täielikult Baltrušaitise⁴⁹ seisukohta, et Leedu peab lahkuma Balti liidust, et saada võimalus Nõukogude Liidu ja Prantsusmaaga kokkuleppimiseks..." seisab välisasjade rahvakomissariaadis koostatud memorandumis.⁵⁰ Krèvè oli saatkonna jaoks omamoodi informatsioonilikes edaspidigi ning mitmel juhul pöörati tema seisukohtadele ja arvamusele erilist tähelepanu. Iseäranis selles osas, mis puudutas Leedu suhteid Saksamaa ja Poolaga. Nii teatas Krèvè 1938. aasta jaanuaris Nõukogude esindajale, et julgeolekudepartemangu direktor Augustinas Povilaitis on gestaapo agent ning Leedu sõjaväe juhtkond hakkab lähenema üha enam Saksamaale.⁵¹

Nõukogude Rahvaste Kultuuri Tundmaõppimise Ühingu tegevus Leedus aktiveerus eriti pärast Teise maailmasõja algust. Jutt on tegelikult Paleckise ja Krèvè kontaktidest Nõukogude saatkonnaga. Päev pärast seda, kui punaarmee tungis Ida-Poolasse, pöördusid Paleckis ja Krèvè Nõukogude saadiku Nikolai Pozdnjakovi poole. Nad uurisid, kas punaarmee läheb ainult Vilniusse või ka kaugemale, ja teatasid, et nad mitte ainult ei kiida heaks lähenemist Nõukogude Liidule, vaid soovivad ka, et Nõukogude Liidu väed marsiks Leetu. Paleckis ja Krèvè palusid tungival, et Nõukogude saadik viiks neid kurssi sündmuste käigu, et see aitaks neil otsustaval hetkel orienteeruda. Nad teatasid soovist valmistada pinda ette punaarmee sissetungiks Leetu.⁵² Nõukogude saadikul ei olnud instruksioone sellistele küsimustele vastamiseks. 22. septembril, kui punaarmee

⁴⁷ **Zalatorius, A.** Paskutimeji Krèvis žodžia išeivijai u Lietuvai. – *Lituanistica*, 1990, 1, 89–98;
Butkus, Z. Jei opozicije gauna prama iš svetur... Tarpukario prosovietines ir antilenkiškos propagandos kreditoriai. – *Kulturas Barai*, 1998, 8/9, 81–83.

⁴⁸ Vt. Leedu professorite külaskäik 22.6.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 723, l. 60.

⁴⁹ Jurgis Baltrušaitis oli Leedu saadik Moskvas 1921–1938.

⁵⁰ Fehneri ülestähendus jutuajamisest professor Krèvè-Mickevičiusega 22.6.1935. AVPR, f. 0151, n. 26, m. 49, s. 4, l. 40–47.

⁵¹ Pozdnjakovi päevik 15.1.1938. AVPR, f. 05, n. 18, m. 110, s. 146, l. 8.

⁵² **Butkus, Z.** SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). – *Darbu ir Dienų*, 1998, 7, 18.

oli juba hõivanud Vilniuse, tuli Paleckis välja uue ettepanekuga. Ta teatas Nõukogude saadikule, et Vilniust ei tuleks anda Leedule, kuna see ei vasta Nõukogude Liidu eluliste huvidele. Paleckis püüdis koguni Nõukogude valitsust õpetada, mida teha Vilniuse piirkonnaga: "Omandatud territooriumi võiksite kasutada kui baasi oma mõju tugevdamiseks Baltikumis ja üldse läänes."⁵³ Paleckise mälestustes toodud seletus erineb mõnevõrra sellest, mida kirjutas Pozdņjakov oma ettekandes. Paleckise sõnutsi olid tema ja Krèvé pärast punaarmee Vilniusse marssimist võtnud ühenduse Pozdņjakoviga ja hoopis Krèvé oli olnud see, kes palus Nõukogude valitsust, et viimane "aitaks leedu rahval fašismist vabaneda, kuna Leedu idaosa oli juba vabastatud". Paleckis väitis end olevat teatanud Pozdņjakovile, et tekkinud olukorras suudab leedu rahvas ka ise fašismi kukutada ja luua uued suhted Nõukogude Liiduga. Edasi kirjutas ta, et tema ja Krèvé olid teinud Pozdņjakovi kaudu Nõukogude valitsusele ettepaneku luua Vilniuses Leedu rahvademokraatlik vabariik, millest saaks eeskuju Leedule ja millele järgneks Smetona kukutamine Leedus.⁵⁴

Nõukogude Liidu-Leedu vastastikuse abistamise ja Vilniuse üleandmise lepingu sõlmimise järel saatis ühing Nõukogude saatkonda delegatsiooni professor Jonynase ja Paleckise juhtimisel. Delegatsioon palus tänada Stalinit ja Molotovi Vilniuse üleandmise eest. Avaldati tänu, et Nõukogude valitsus oli võtnud endale kohustuse kaitsta Leedut imperialistlikest riikidest lähtuda võiva agressiooni eest. Seejärel siirdus Paleckis koos oma mõttekaaslastega presidendi lossi juurde. Seal Smetona kuuldes kõnet pidades rõhutas ta Nõukogude Liidu suurt osa Vilniuse vabastamises, nimetas valitsust ebaseaduslikuks ning nõudis president Smetona ja Merkyse valitsuse kohest tagasiastumist. Meeleavaldajad andsid Smetonale üle samasisuliste nõudmistega ultimaatumi.⁵⁵ Seejärel avaldas Paleckis Nõukogude saatkonna ees veel kord kiitust Nõukogude valitsusele ja tahtis edasi anda nimeetatud ultimaatumi teksti.⁵⁶ Kuid saatkond keeldus seda vastu võtmast.

Leedu juunivalitsuse ministritest olid VOKSiga seotud Paleckis ja Krèvé. Misugune oli teiste ministrite side Nõukogude saatkonnaga ja suhe Leedu autoritaar-režiimiga?

Ernestas Galvanauskas seisis parteiliselt kuuluvuselt lähedal liaudininkutele. 1920. aastate algul oli Galvanauskas olnud Leedu peaminister ning mitmel korral pea- ja välisminister. Oli töötanud Memeli kaubandusinstituudi direktorina. 1939. aasta märtsis sai temast Jonas Černiuse valitsuse rahandusminister. Ka tema mõistis hukka Smetona diktatuuritsemist ja pidas seda õigustamatuks. Oli seotud

---

⁵³ Sama teatas Vilniuse kohta Pozdņjakovile ka Leedu Kirjanike Liidu esimees Liudas Gira: "Mida lähemale Leedule on Nõukogude Liidu piir, seda parem leedu rahvale." (Butkus, Z. SSRS intrigos Baltijos šalyse, 18.)

⁵⁴ Paleckis, J. Kahdessa maailmassa, 217–218.

⁵⁵ Molotškov Vasjukovile 14.10.1939. – Полпреды сообщают..., 119–121.

⁵⁶ Samasuguse avaldusega pöördusid Nõukogude saatkonna poole ka leedu tööliste delegatsioon ja L. Gira (Paleckis, J. Kahdessa maailmassa, 221).

1938. aastal Klaipėdas kriikteenide, liudininkute ja voldemarnike⁵⁷ loodud nn. Leedu aktivistide liikumisega, mis taotles Smetona režiimi kukutamist vägivalla abil. Missugune oli aga Galvanauskase side Nõukogude Liiduga? 1920. aastate algul oli ta aktiivselt tegelnud antikvaarsete esemete salakaubaveoga Venemaalt Saksamaale ja teeninud selle pealt korralikult.⁵⁸

Põllumajandusminister ja siseministri kohusetäitja Matas Mickis oli astunud 1919. aastal Leedu kommunistlike noorte liitu ja visati seepärast välja põllumajandustehnikumist. 1920. aastatel tekkisid tal sidemed Leedu kommunistliku parteiga ja Kominterniga seotud revolutsioonivõitlejatele rahvusvahelise abi osutamise organisatsiooniga. Justiitsminister Povilas Pakarklisel oli kaks kõrgharidust: oli lõpetanud Kaunase Ülikooli teoloogia-filosoofiateaduskonna ja õigusteaduskonna. Tegu oli endise tautininkute partei liikmega, kellest pärast peaminister Augustinas Voldemarase tagandamist sai voldemarnik. Ka tema oli äärmiselt kriitiliselt meelestatud Smetona režiimi suhtes, kuid sidemed Nõukogude saatkonnaga polnud märkimisväärsed. Tervishoiuminister Leonas Koganas oli juudi päritolu arst. Nõukogude saatkonnas teati ainult seda, et ta oli vasakpoolselt meelestatud. Siseminister Mečislovas Gedvilas oli poola päritolu. Aastatel 1928–1931 karistati teda kümme korda Smetona režiimi vastase tegevuse eest. Ta istus Varniai koonduslaagris. Haridusminister Antanas Venclova oli lõpetanud Kaunase Ülikooli humanitaarteaduskonna. Oli Leedu Kirjanike Liidu liige ja töötanud ajakirjanikuna. Tema sattumise juunivalitsusse määras tutvus Krėvėga.

VOKS JA SÕPRUSÜHING LĀTIS

Initsiatiivi VOKSiga seotud ühingu moodustamiseks näitasid üles ka lätlased ise. Nii tegi Läti Haridusministeeriumi ametnik Bruno Kalniņš 1928. aasta märtsis Nõukogude saatkonna kaudu VOKSile ettepaneku asutada Lātis Nõukogude Sõprade Ühing. Esialgu ühingu loomine ei õnnestunud, sest Läti Välisministeerium suhtus algatusse tõrjuvalt.⁵⁹ Tegutsemisluba saadi Hugo Selmiņši peaministriks oleku ajal. Ühing alustas tegevust 1930. aasta juunis. Kuid juba aasta pärast oli saatkond sunnitud loobuma koostööst ühinguga, kuna selle juhatus oli suhtunud passiivselt Moskva soovitusesse ja esitanud VOKSile liialt suuri materiaalseid nõudmisi.⁶⁰ Viimase all tuleb mõista soovi saada rahalist toetust. Moskvast leiti nüüd, et Lātis tuleb organiseerida Nõukogude sõprade komitee, mis

⁵⁷ Kristlikud demokraadid, liberaalid ja Augustinas Voldemarase toetajad.

⁵⁸ Vt. **Žostautaitė, P.** Klaipėdos kraštas 1923–1939. Vilnius, 1992, 301–302; **Rudis, G.** Jugtinis antimetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939. – Lietuvos Istorijos metraštis. 1996 metai. Vilnius, 1996, 187.

⁵⁹ Novomirski Šenšovile 26.8.1928. GARF, f. 5283, n. 5, s. 644, l. 8; Balti riikide, Balkanimaade ja Tšehhoslovakkia referendi päevik (veebuar 1930). GARF, f. 5283, n. 5, s. 705, l. 49.

⁶⁰ Baltikum, Poola ja Balkanimaade referendi Melnikovi töökokkuvõte 15.1.–15.3.1931. GARF, f. 5283, n. 5, s. 709, l. 57.

saaks uuele ühinguale algrakukeseks. Ja nii ka sündis. Loodud Nõukogude Liidule Kultuurilise Lähenemise Ühingu esimeheks sai kirjanik ja kunstnik Jānis Jaunsudrabiņš, hiljem aga režissöör Eduārdš Smilģis. Ühingu liikmeteks olid enamasti sotsiaaldemokraatlikusse parteisse kuuluvad intelligendid, sealhulgas mitmed seimi liikmed. Ühinguga oli seotud ka rühm juute, kes hakkas Moskva rahalisel toetusel välja andma ajalehte Nord Ost.⁶¹ Viimases avaldati peamiselt fašismi vastu suunatud artikleid. Kultuurilise lähenemise ühing andis juunivalitsusele kaks ministrit: pea- ja välisminister Augusts Kirhenšteinsi ja transpordiminister Jānis Jagarsi. Ühingu liikmete nimekirjas leidub ka mitmeid juuniseimi liikmeid. Suhetesse VOKSiiga õnnestus Lätis haarata umbes 50 inimest. Tegu oli enamasti sõprusühingu liikmetega.⁶² Ühingu tegevus tunnistati VOKSi poolt aktiivseks.⁶³ Kuid pärast Ulmanise riigipööret oli ühing praktiliselt varjurusmas. 1936.–1937. aastal õnnestus ühingu tegevus mingil moel siiski taaselustada.

Kirhenšteins oli teadlane, rahvusvaheliselt tuntud mikrobioloog, kes oli aktiivselt osalenud 1905.–1907. aasta revolutsioonis ja emigreerunud repressioonide vältimiseks Šveitsi. Ta naasis kodumaale alles 1917. aastal. 1919 sai temast Riia Ülikooli dotsent, 1923 aga professor. Saksa Riia saadik Ulrich von Kotze märkis 1940. aasta juunis Kirhenšteinsi iseloomustades, et uut peaministrit tunti Lätis kui kompleksidega inimest.⁶⁴ Kirhenšteinsi kohta leidub VOKSi materjalides märke, et ta “haarati kaasa” kirjanduse kaudu ning ta võtab ühingu tegevusest väga aktiivselt osa.⁶⁵ Kuid peaministri puhul veel üks huvitav ja seni vähetuntud moment: vend Rudolf Kirhenšteins osales aktiivselt Oktoobrirevolutsioonis ja juhtis kodusõjas 15. armee ja Petrogradi sõjaväeringkonna luureosakonda, aastatel 1924–1937 aga töötas Nõukogude sõjaväeluure heaks Saksamaal, Itaalias, Austrias ja Inglismaal. Nii nagu paljud teised Nõukogude luurajad langes ka tema Suure Puhastuse ohvriks.⁶⁶ Kas see tähendas pea- ja välisministri kontakti Nõukogude sõjaväeluurega, jääb siiski selgusetuks. Samuti pole õnnestunud kindlaks teha, mil moel mõjutas venna tegevus Kirhenšteinsi peaministriks saamist.

Jagars oli kauaaegne sotsiaaldemokraatliku partei liige ja Riia linnanõukogu liige. Nõukogude saatkonnas oldi teadlikud tema väga vasakpoolsetest vaadetest. Pärast 1934. aasta riigipööret istus koos teiste sotsiaaldemokraatidega Liepāja koonduslaagris. Vabanemise järel juhtis inseneribürood Riias.⁶⁷

⁶¹ Baltikumi, Poola ja Balkanimaade referendi Melnikovi tökokkuvõte 15.1.–15.3.1931. GARF, f. 5283, n. 5, s. 709, l. 57.

⁶² Nõukogude Liidu Sõprade Ühingu liikmete nimekiri 1933. GARF, f. 5283, n. 5, s. 697, l. 19–20; VOKSi 1934. aasta IV kvartali tööplaan Läti kohta. GARF, f. 5283, n. 5, s. 714, l. 2.

⁶³ Vt. VOKSi 1934. aasta IV kvartali tööplaan Läti kohta. GARF, f. 5283, n. 5, s. 714, l. 2–4.

⁶⁴ Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials. Riga, 1995, 196–197, 238.

⁶⁵ VOKSi sidemed Lätis seisuga 20.9.1934. GARF, f. 5283, n. 5, s. 714, l. 5.

⁶⁶ Колпакиди А., Прохоров Д. Империя ГПУ. Очерки истории российской военной разведки. Книга вторая. Москва, 2000, 359–360.

⁶⁷ Vt. Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940, 238.

V. Lācise, J. R. Lācise, P. Blausi ja J. Pabērzi sidemed Nõukogude saatkonnaga polnud seotud VOKSi tegevusega. Siseministri portfelli saanud V. Lācis oli populaarsemaid kirjanikke Lätis. Tuntuse tõid romaanid “Tiivutud linnud” ja “Kaluri poeg”. Esimesena nimetatud romaani ilmumise järel nõudis Läti sõjaväe juhtkond autori kohtu alla andmist, kuna leidis, et raamat kujutab sõjaväge ebaõiges valguses ja lammutab selle prestiiži. Roman “Kaluri poeg” avaldati esmakordselt Jaunākās Ziņases ja seejärel 1934. aastal raamatuna kolmes trükis. 1930. aastate lõpul töötas V. Lācis Jaunākās Ziņase ajakirjanikuna. Kui kirjanik oli ta tuntud ka 1930. aastate Eestis.⁶⁸

Tervishoiuminister J. R. Lācis oli 1920. aastatel töötanud kirjastaja Antons Benjamiņši väljaannete juures. Ta oli õppis Pariisis sotsiaalteadust ja töötanud mõnda aega Jaunākās Ziņase Pariisi korrespondendina. Oli ajakirjade Atpūtas Brīžiem ja Mājas Draugs väljaandjana.⁶⁹ Ühiskondlike asjade minister Blaus oli olnud 1928–1939 kaitseliidu Riia linna kolmanda kompanii komandör. Ka tema oli töötanud Jaunākās Ziņase ajakirjanikuna. Justiitsminister Pabērzs oli advokaat, aastatel 1926–1931 valitsuse liige. Ulmanise riigipöörde järel töötas Daugavpils ringkonnakohtu aseesimehena.⁷⁰

1920. ja 1930. aastate algul oli Nõukogude Liit oma Läti-poliitikas teinud panuse sotsiaaldemokraatidele ja ka talurahvaliidule ning mõjutanud valitsuste tegevust just nende parteide kaudu, kes polnud võimul. Nagu eespool märgitud, ei moodustatud juunivalitsust vasakpoolsetest sotsiaaldemokraatidest, ehkki saatkonna ja nende varasemate kontaktide põhjal võinuks seda oletada. Tõsi, valitsuse koosseisus oli üks sotsiaaldemokraat – Jagars. Kuid tema osalemiseks polnud partei juhtkond oma nõusolekut andnud. Meenutatagu, et Ulmanise ja Balodise 1934. aasta 15. mai riigipöördega kõrvaldati sotsiaaldemokraadid Läti poliitilisest elust ja see oli viinud Nõukogude saatkonna isolatsiooni. Mitmed vasakpoolsed sotsiaaldemokraadid olid teinud Ulmanise riigipöördele järgnenud aastatel Nõukogude saadikule korduvalt autoritaarreežiimi hukkamõistvaid ja Balti riikide iseseisvust eitavaid avaldusi. Nii näiteks kirjutas saadik Stefan Brodovski 1936. aasta augustis, et sotsiaaldemokraadid soovivad lõpu tegemist “kolme kubermangu” iseseisvusele ja unistavad nende ühinemisest Nõukogude Liiduga. Saadik, kes sellest Moskvale ette kandis oli tähele pannud, et seesugused seisukohad polnud omased mitte ainult sotsiaaldemokraatidele, vaid ka intelligentsile ja töölistele. “Läppunud õhkkond, mis valitseb Läti poliitilises ja intellektuaalses elus pärast riigipööret, on võtnud igasugused tulevikuperspektiivid ja kindluse,” õigustas Brodovski vasakpoolsete sotsiaaldemokraatide seisukohti.⁷¹ Brodovski väide on kahjuks kokkulangev mitmete teiste välissaadikute ettekannetes leidu-

⁶⁸ Vt. **Aben, K.** Üldist ja isiklikku Vilis Lācisest. – Looming, 1962, 1, 130–140. Abeni järgi oli Lācis astunud juba 1928. aastal Läti kommunistliku partei liikmeks, kuid Läti ajaloolaste töödes ei leidu sellele kinnitust.

⁶⁹ NKVD arreteeris J. R. Lācise 1941. aasta jaanuaris ja ta suri Siberis samal aastal.

⁷⁰ Vt. Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940, 238.

⁷¹ Brodovski Krestinskile 18.8.1936. AVPR, f. 0150, n. 33, m. 3, s. 65, l. 61.

vate argumentidega, ehkki see peegeldab siiski ainult rahva ühe osa meeleolusid. 1940. aasta juunis tegi Moskva panuse palju mõõdukamale seltskonnale ehk nn. Jaunākās Ziņas grupile. 1911. aastast ilmuv Jaunākās Ziņas oli Läti suurim ja populaarseim päevaleht.⁷² Jaunākās Ziņas grupp seisis opositsioonis Ulmanise režiimiga. Lehe omanikud Antons ja Jānis Benjamiņš olid veendunud, et Läti peaks võitlema koos Nõukogude Liiduga Saksamaa vastu. Nad nägid Hitleri-Saksamaas suurimat ohtu Läti iseseisvusele. 1930. aastate teisel poolel lehte juhtinud J. Benjamiņš oli pidevas kontaktis Nõukogude Liidu Riia saatkonnaga. Saatkont suutis mõnel juhul suunata lehe tegevust.⁷³ Jaunākās Ziņas ajakirjanike sidemed Nõukogude saatkonnaga olid Läti võimudele ja poliitilisele politseile teada.⁷⁴

VOKS JA SÕPRUSÜHING EESTIS

Tallinna ei määratud VOKSi volinikku kohe pärast organisatsiooni loomist, vaid 1927. aastal. Eestis õnnestus VOKSiga seotud sõprusühingu asutamine alles 1940. aasta jaanuaris ja Soomes⁷⁵ pärast Talvesõja lõppu, kuigi vaatamata sellele, et Moskvast ja Nõukogude Liidu Tallinna saatkonnas leidis neid, kes seda varem soovisid, ja Eestis oli isikuid, kes seda ka korduvalt üritasid teha.⁷⁶ Üheks takistuseks oli poliitiline politsei. Kui Tarassovi-nimeline vene emigrant pakkus 1927. aastal saatkonnale oma teeneid kultuurisidemete arendajana, arreteeris poliitiline politsei mehe ja süüdistas teda spionaažis Nõukogude Liidu kasuks. Mehel tuli Eestist emigreeruda. Nõukogude saadik Tallinnas Adolf Petrovski nimetas juhtumit VOKSi esimeseks kaotuseks Eestis.⁷⁷ 1930. aastal soovitati Moskvast VOKSi volinikul organiseerida ühingu algrakuke nn. Nõukogude sõprade komitee näol ja kujundada sellest tasapisi sõprusühing. Algatuseks pidi volinik korraldama komitee loomiseks sobivatele isikutele ekskursiooni Nõukogude Liitu, kuid ka see ei õnnestunud.⁷⁸ Saadik Fjodor Raskolnikovi arvates oli sobiv hetk sõprusühingu loomiseks saabunud seoses Konstantin Pätsi saamisega riigivanemaks 1931. aasta veebruaris. Sama aasta mais tegi saadik välisasjade

⁷² Erinevates allikates märgitakse, et 1930. aastatel oli lehe tiraaž 200 000–250 000 eksemplari päevas.

⁷³ Vt. näit. Morštõn Litvinovile 11.3.1935. AVPR, f. 05, n. 15, m. 108, s. 59, l. 60–61; Brodovski Krestinskile 4.12.1936. AVPR, f. 0150, n. 33, m. 65, s. 3, l. 78–77.

⁷⁴ Vt. **Ulmanis, K.** Trimdinieka manuskripts un cietumnieka nopratināšanas protokoli (1940.X–1942.II). – Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1991, 3, 128.

⁷⁵ Soomes oli VOKSi suurimaks aktivistiks eestlasest kirjanik Hella Vuolijoki.

⁷⁶ Vt. Melnikovi päevik 1.5.1930. GARF, f. 5283, n. 5, s. 705, l. 52p; **Tormis, L.** Eesti ja Nõukogude Liidu teatrisuhetest, 2078–2083.

⁷⁷ Tarassov VOKSile 14.6.1927. GARF, f. 5283, n. 5, s. 605, l. 82–83; Novomirski päevik 30.10.–22.11.1927. GARF, f. 5283, n. 5, s. 705, l. 3.

⁷⁸ Melnikovi päevik 1.5.1930. GARF, f. 5283, n. 5, s. 705, l. 52p.

rahvakomissariaadile terve rea ettepanekuid, mis pidid aitama tagada ja suurendada Nõukogude mõju Eestis. Nende seas oli ka ettepanek luua sõprusühing ja intensiivistada VOKSi tööd.⁷⁹ “Ühingu loomine annaks meile võimaluse organiseerida süstemaatiliselt koosolekuid ja ettekandeid igasugustel teemadel. Praegusel hetkel, kui võimul on Pätsi valitsus, oleks võimalik tõstatada küsimust kultuurisidemete ühingu loomisest. Mingi teise valitsuse võimuletuleku korral olukord muutuks ja see oleks võrratult raskem. Ma isegi ei tõstatanud seda küsimust Strandmani valitsuse ajal, kuna pidasin hetke sellise ühingu loomiseks ebasobivaks,” põhjendas Raskolnikov ettepanekut veidi hiljem.⁸⁰ 1931. aastal õnnestuski Tallinnas moodustada registreerimata selts ehk nn. Venemaa Tundmaõppimise Ring. Selle asutajateks olid vene rahvusest juuraüliõpilane Jüri Ivask ja keegi Ferdinand Veber. Ringi tegevuses hakkas aktiivselt osalema ka Nõukogude luure poolt agendiks värvatud paruness Niina Uexküll.⁸¹ Ring suutis pidada 20 koosolekut, millel osales umbes 50 inimest, sealhulgas Vaba Maa ajakirjanikud. Ringi tegevusse püüti haarata ka Vaba Maa peatoimetajat Eduard Laamanit, Rahva Sõna toimetajat Leopold Johansonit ja sotsialist Riigikogu liiget Mihkel Mihkelsoni. Teated ringi tegevusest jõudsid poliitilisse politseisse juba selle loomise järel. Kuid ühing sai takistamatult tegutseda kogu Pätsi riigivanemaks oleku aja, hoolimata sellest, et poliitilises politseis teati Ivaski sagedastest kohtumistest Nõukogude saatkonna esimese sekretäri Mihhail Buravtsevigaga, samuti sellest, et ta suhtles vasakpoolselt meelestatud isikutega ja avaldas poolehoidu kommunistlikule korrale.

1932. aasta jaanuaris-vebruaris puhkes valitsuskriis. 29. jaanuaril astus Pätsi valitsus tagasi. Juba mitmeid kuid ühingul silma peal hoidnud poliitiline politsei otsustas kasutada võimuvaakumit. 2. veebruaril korraldati ringi liikmete elukohtades läbiotsimine ja Ivask arreteeriti. Teiste ringi tegevuses osalenute puhul piirduiti ülekuulamistega. Ringi liikmeid süüdistati selles, et nad olid organiseerinud salajase ühingu ja korraldanud salaja koosolekuid piirkonnas, kus kehtis kaitseseisukord.⁸² Poliitiline politsei informeeris ajakirjandust asjast alles 11. veebruaril, kui

⁷⁹ Raskolnikov Stomonjakovile 9.5.1931. AVPR, f. 0154, n. 23, m. 33, s. 1, l. 45.

⁸⁰ Raskolnikov Stomonjakovile 29.5.1931. AVPR, f. 0154, n. 23, m. 33, s. 1, l. 50.

⁸¹ 1890. aastal Peterburis sündinud Niina Rudnikova sattus Eestisse Vabadussõja ajal. 1919. aastal sai temast Eestis ilmuva Judenitši ajalehe Svobodnaja Rossija ajakirjanik ja Loodearmee informatsioonibüroo sekretär. Viimane tegeles luureandmete kogumisega. 1920. aastate algul abiellus Rudnikova parun Andrei von Uexkülliga. Prantsuse keele tunnid Nõukogude saatkonna töötajatele viisid N. Uexküllilt kontakti saadik Raskolnikovi ja teiste saatkonna töötajatega. Nõukogude saatkond hakkas saama N. Uexküllilt informatsiooni Eestis elavate vene valgete ja Eesti sisepoliitilise olukorra kohta. Vaatamata saadik Raskolnikovi hoiatusele, et ta ei välista N. Uexküllilt töötamist poliitilise politsei heaks, otsustas Nõukogude luure naise siiski värvata. Määravaks sai soov koguda andmeid poliitilise politsei ja mitmete välisluurete heaks töötava ning vene emigrantidega suhtleva Andrei von Uexküllilt kohta. (Vt. Niina Pavlovna Uexküll I/111 (dateerimata) ja A. V. Uexküllilt tutvusringkond Tallinnas 30.3.1932. Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), f. 138, n. 1, s. 17, l. 26–27.)

⁸² Ivask, Jüri. Eesti Riigiarhiiv (ERA), poliitilise politsei kartoteek.

Päts oli asunud moodustama uut valitsust.⁸³ On võimalik, et ringi likvideerimisega sooviti mingil moel kompromiteerida Pätsi ja takistada tema valitsuse moodustamist. Teatati, et enamik ringi koosolekuid oli peetud Rudolf Renningu korteris. See, et tegu oli Pätsi usaldusmehega, jäeti küll välja ütlemata, kuid Pätsi suhted Renningu olid Eesti avalikkusele teada. Kui ajakirjandus oli hakanud paljastama ringi tegevust, teatas Päts, et loobub valitsuse moodustamisest. Vallandunud skandaal, kuhu Renningu abil saanuks tõmmata ka Pätsi isiku, polnud tõenäoliselt siiski meele muutuse peapõhjuseks. Valitsuse moodustamine ei õnnestunud põllumeestekogude sisemiste vastuolude tõttu. Ado Anderkopp, veebruaris võimule tulnud Jaan Teemanti valitsuse keskerakondlasest kohtu- ja siseminister, kutsus Renningu isiklikult ringi tegevusest aru andma.⁸⁴ Võimalik, et tegu oli ülekuulamisega. Ühel ringi peaorganisaatoritest, Ivaskil, keelati eeluurimise alt vabanemise järel viibimine piirkondades, kus kehtis kaitseseisukord. Sellega ringi tegevus lõppes. Ivask väitis hiljem politseivalitsuse direktorile ja sisekaitse ülemale kirjutatud kirjas, et ettevõtmine polnud poliitiline ja kogu lugu oli ajakirjanduse poolt üles puhutud. Sotsialistide häälkandja Rahva Sõna käsitles toimunut provokatsioonina ja süüdistas poliitilist politseid selles, et see oli sokutanud oma nuhid ringi liikmete hulka ja takistanud oma sekkumisega ringi registreerimist.⁸⁵ Päevalehe kaudu kompromiteeriti ringi töös osalenud paruness Uexkülli. Teatati, et viimane on vene valgete agent. Nõukogude luures tekitas teade kahtlusi. Mõne aja pärast leiti, et N. Uexküll on suurekaliibriline provokaator ja otsustati, et kontaktist parunessiga tuleb loobuda.⁸⁶

⁸³ Vt. Päevaleht 12.2., 14.2.1932. Poliitilise politseiga seotud Vaba Maa kirjutas 11. veebruaril 1932: "Komintern oma välispropagandaga püüab kõigi abinõudega oma poolehoidjaid võita ka intelligentsi hulgas. Sel otstarbel on ellu kutsutud mitmesuguste kultuuri sihtidega organisatsioonid, kellede eriülesandeks on uurida Ida-Euroopa küsimusi. Neisse organisatsioonidesse poevad kommunistlikud kihutajad, kes siis seal valgustavad Vene suundumisi soodsais värvinguis, et sellega mõjutada organisatsiooni liikmeid maailmavaateliselt."

⁸⁴ Vt. Raskolnikovi päevik 3.2.–22.2. ja 24.2.–5.3.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 9, 15; Vaba Maa 11.2.1932.

⁸⁵ Ivask politseivalitsuse direktorile 20.10.1934 ja sisekaitse ülemale 25.4.1935. ERA, f. 852, n. 1, s. 291; Rahva Sõna 12.2., 13.2.1932.

⁸⁶ Vaba Maa esitas 17.2.1932 N. Uexkülli osalemise põhjal Venemaa Tundmaõppimise Ringis küsimuse, kas Vene monarhistide lähedus ringile ja VOKSile oli ikka juhuslik, ja oletas, et pagulasnoorte seas oli toimunud ümberorienteerumine Nõukogude Liidu kasuks. Kuid pole võimatu, et ringi tegelikeks organisatsioonitriksid olid Andrei von Uexküll ja mitme välisluure heaks töötav Vene klubi sekretär, valgekaartlasest polkovnik Boriss Engelhardt. Ivaskit aga kasutati lihtsalt söödana. N. Uexkülli osalemise põhjal võib oletada, et vene valged pidasid silmas asjaolu, et ühing viib selle liikmed kontakti Nõukogude saatkonnaga ja annab võimaluse informatsiooni kogumiseks. Viimase argumendi kasuks näivad rääkivat N. Uexkülli väited Nõukogude luure residentidele, et tema abikaasa on valmis hakkama tööle Nõukogude Liidu heaks ning et eksisteerib võimalus likvideerida valgekaartlaste monarhistlik organisatsioon Eestis. Kuid on dokument, mis viitab teisele võimalusele. Nõukogude luure residentide materjalide hulgas leidub etekanne, milles väidetakse, et poliitilise politsei agent Andrei von Uexküll, olles oma naise kaudu teadlik ringi tegevusest, organiseeris ise ringi likvideerimise ja sai selle eest lisaks igakuisele 150-kroonisele töötasule 250 krooni preemiat. (Vt. Päevaleht 14.2.1932; A. V. Uexkülli tutvusringkond Tallinnas 30.3.1932; Allikas L/28 Uexküllist 13.11.1932; Allikas L/30 Uexküllust 12.12.1932. ERAF, f. 138. n. 1. s. 17, l. 26–27, 120, 122.)

1932. aastal moodustasid eestisakslasest üliõpilased Tartus nn. Nõukogude Liidu Tundmaõppimise Ringi ja pöördusid toetuse saamiseks Nõukogude saatkonna poole.⁸⁷ Kuid välisasjade rahvakomissariaat suhtus sellesse tõrjuvalt, kuna tegu oli saksa rahvusest isikutega ja teati varem moodustatud ringi saatust.⁸⁸

Pärast seda, kui Päts oli saanud 1932. aastal riigivanemaks, leiti saatkonnas taas, et ühingu moodustamine tuleks võtta uuesti päevakorda.⁸⁹ 1933. aasta juunis-septembris sai ühingu loomine vasakpoolse sotsialisti Aleksei Janson'i ja VOKSi volinikust saatkonna sekretäri aruteluobjektiks. Janson soovitas sondeerida Kirjanike Liidu esimehe Eduard Hubeli kaudu pinda sõprusühingu moodustamiseks ja lubas ettevõtmisele sotsialistide toetust. Septembris teatas Janson saatkonna sekretärile Hubeli nõusolekust astuda initsiatiivgrupi liikmeks.⁹⁰ Kuid et võimul oli Jaan Tõnissoni valitsus, suhtus välisasjade rahvakomissariaat ettepanekusse tõrjuvalt.

1936.–1938. aasta repressioonid Nõukogude Liidus said ühingu moodustamisele takistuseks. Seda mõisteti ka välisasjade rahvakomissariaadis. Kui 1936. aasta lõpul tõstas “rühm radikaalseid eesti kirjanikke ja ühiskonnaelutegelasi” (nii tituleeriti neid ühes VOKSi tööaruandes) ühingu moodustamise küsimuse, siis polnud välisasjade rahvakomissariaat asjast huvitatud. Ettepanekut nimetati “poliitilises mõttes mitteõigeaegseks”.⁹¹ Uuesti tõusis Nõukogude Liidu tundmaõppimise ühingu moodustamine päevakorda pärast vastastikuse abistamise pakti sõlmimist. 1939. aasta oktoobri esimesel poolel anti Moskvas VOKSi Tallinna volinikule korraldus ühing luua. Seejuures rõhutati asja suurt tähtsust. Oletati, et kujunenud olukorras ei sea Eesti valitsus ühingu loomisele mingeid takistusi.⁹² Ja nii ka juhtus. Kui 1920. aastate lõpul Leedus ja Lätis tekkinud ühingute loojateks olid Nõukogude saatkond ja vasakpoolset meelestatud intelligendid, siis Eestis said ühingu loojaks Nõukogude saatkond ja autoritaarreežim ise. 3. jaanuaril 1940, kui Soome sõjavägi oli pidamas raskeid võitlusi idast pealetungivate punaarmee üksustega ja kogu maailmas mõisteti Nõukogude Liidu agressioon hukka, kogunes Kaubandus-Tööstuskoja ruumidesse esinduslik seltskond välisminister Hans Piibu, haridusminister Paul Kogermani, Riiginõukogu esimehe Mihkel Punga ja Nõukogude Liidu Tallinna saadiku Kuzma Nikitini juhtimisel looma Eesti-Nõukogude Liidu Ühingu. Koosoleku avakõnes rõhutas välisminister loodava ühingu suurt tähtsust: ühing pidi Eestis tutvustama Stalini rahvuspoliitikat ja Nõukogude rahvaste kultuurisaavutusi ning aitama kaasa parema teineteismõistmise tekkimisele. Ühingu esimeheks valiti Pung.⁹³ Saatkond oli nõustunud

⁸⁷ Kljavin Kamburovile ja Raividile 24.11.1932. GARF, f. 5283, n. 5, s. 609, l. 44.

⁸⁸ Vt. Kljavin Kamburovile ja Raividile 24.9.1932. GARF, f. 5283, n. 5, s. 609, l. 25.

⁸⁹ Kljavin Lernerile ja Raividile 14.12.1932. GARF, f. 5283, n. 5, s. 609, l. 65.

⁹⁰ Kljavini päevik 20.6.–29.6.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 192.

⁹¹ VOKSi 1937. aasta esimese poolaasta aruanne. GARF, f. 5283, n. 5, s. 734, l. 17.

⁹² Volk Beljajevile 8.10.1939. GARF, f. 5283, n. 5, s. 743, l. 151.

⁹³ Vt. Uus Eesti 4.1.1940. Nõukogude Liidu esindajatest valiti juhatuse liikmeteks saatkonna nõunik Vladimir Botškarjov ja atašee Arseni Issakov.

tema kandidatuuriga, kuna leidis, et just presidendi õemes Pung on eriti sobiv juhtima sõprusühingut. Võib oletada, et arvestati ka seda, et Pung oli selleks ajaks juba piisavalt tõestanud oma sõprust Nõukogude Liidu vastu: ta oli 1920. aastate algul tegelnud Nõukogude kulla läände vahendamisega, teeninud sellelt suuri summasid ning oli juristina korduvalt kaitsnud saatkonna ja kaubandusesinduse huve. Saadik Nikitini ettekandest selgub, et Pung ja tema abikaasa, Pätsi õde, ilmutasid ka pärast vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist Nõukogude Liidu vastu äärmist sõbralikkust. Nii tänasid nad 17. novembril toimunud vestluses Nõukogude valitsust selle eest, et see oli otsustanud Eestit kaitsta ja aidanud vabaneda baltisakslasest röövvalutajatest. Nad ei unustanud märkimast ka vene kultuuri ja keele tähtsust. “Pungade perekond kiitles, et kõik nende lapsed kõnelevad vene keelt, ja nemad näe, ei unustanud kunagi Venemaad,” teatas Nikitin vestlusest kokkuvõtet tehes irooniliselt Moskvasse.⁹⁴

Kuidas hinnata Eesti-Nõukogude ühingu loomist? Peab ütlema, et sellel hetkel ei söandanud isegi kõige suuremad lääne liberaalidest Nõukogude sõbrad rääkida sõprusest Rahvasteliidu poolt agressoriks kuulutatud Nõukogudemaaga. Meenuatagu veel, et Rahvasteliit oli teinud kõigile oma liikmetele üleskutse osutada Soomele materiaalselt ja moraalset abi. Et tegu oli ülaltpoolt moodustatud ühingu, sai selle tegevus toimuda kindlates raamides. Valdav enamik haritlaskonnast suhtus Soomega toimunu pärast ühingusse külmalt. Nii tõdeti ka ühes Nõukogude luure 1940. aasta märtsis koostatud olukorrahinnangus, et eesti intelligents tunneb kaasa Soomele ja kardab avalikku suhtlemist VOKSi liinis.⁹⁵ 1940. aasta juunis, pärast juunivalitsuse moodustamist, soovitas saadik Nikitin välisasjade rahvakomissariaadil mõelda ühingu tegevuse ja liikmeskonna laiendamisele – “tõmmata selle tegevusse töölisi, põllumeeste ja haritlaste laiuhulki”.⁹⁶

Eestis tuli VOKSil piirduda nende sidemetega, mis õnnestus luua Kirjanike Liidu, Õpetajate Liidu, Pedagoogika Muuseumi, näitlejate, kunstnike ja teadlastega. Nii nenditakse VOKSi 1930. aastate tööaruannetes, et VOKSi mõju Eestis on väga väike ja tutvuste ring väheoluline.⁹⁷ Seevastu Leedu kohta tõdetakse aruannetes, et VOKSi sidemed ja mõju Leedus laienevad ja õitsevad. “Leedu on väga väike ja meie suhtes väga sõbralik ning kujutab endast tänuväärset pinnast meie töö arenguks.”⁹⁸ Kui Leedu ajakirjanduses õnnestus avaldada mitmeid Nõukogude Liidu eluolu kiitvaid artikleid, siis Eesti suhtes nimetati VOKSi aruannetes korduvalt, et enamik kohalikust intelligentsist on Nõukogude Liidule vaenuliku natsionalistliku ajakirjanduse mõju all. Ka Nõukogude kirjanduse levitamine

⁹⁴ Nikitini päevik 17.11.–27.11.1939. – Полпреди сообщают..., 196.

⁹⁵ Kiri 12.3.1940. Poliitilise olukorra iseloomustus. ERAF, f. 138, n. 1, s. 55, l. 529–530.

⁹⁶ Nikitini hinnang perioodile 13.6.–25.6.1940. – Полпреди сообщают..., 434.

⁹⁷ Baltikumi, Poola ja Balkanimaade referendi Melnikovi töökokkuvõte 15.1.–15.3. 1931. GARF, f. 5283, n. 5, s. 709, l. 54; VOKSi 1937. aasta esimese poolaasta aruanne. GARF, f. 5283, n. 5, s. 734, l. 14.

⁹⁸ Baltikumi, Poola ja Balkanimaade referendi Melnikovi töökokkuvõte 15.1.–15.3. 1931. GARF, f. 5283, n. 5, s. 709, l. 55p.

Eestis ei õnnestunud. Ühes VOKSi voliniku 1934. aasta aruandes märgitakse, et ametlikel andmetel toodi 1933. aastal Saksamaalt Eestisse 20 460 raamatut (neid lugesid enamasti küll saksa rahvusest isikud), mis moodustas 70 protsenti sissetoodud raamatutest, Nõukogude Liidust aga ainult 262 raamatut, vastavalt 1,1 protsenti. Saksa raamatutele järgnesid Rootsi, Austria ja Prantsuse raamatud.⁹⁹ Parem polnud olukord ka teatrite ja kinode puhul. Samas aruandes väidetakse, et külalistenduste puhul domineerisid sakslased ja vene emigrandid, vastavalt 42 ja 18 protsenti. Nõukogude Liidu näidendite osaks langes ainult 4 protsenti ning Eesti kinodes näidatud filmidest olid esikohal Inglise ja Saksa filmid: vastavalt 58 ja 37 protsenti. Nõukogude Liidu filmid moodustasid näidatud filmide koguhulgast 1,2 protsenti.¹⁰⁰ Mõnikord süüdistati Moskvast VOKSi volinikku suutmatuses organiseerida Nõukogude Liitu propageerivate artiklite avaldamist Eesti ajakirjanduses. "Isegi TASSi telegramme, välja arvatud harvad juhud, ignoreeritakse peaaegu kõigi kohalike ajalehtede poolt," oli saatkonna sekretär Kljavin sunnitud vastuseks kurtma.¹⁰¹

Eestis suudeti VOKSi tegevusse kaasata 20–25 inimest. Erilist rõhku püüdis VOKS panna suhetele kirjanike Friedebert Tuglase, Bernhard Linde, August Gailiti ja Valmar Adamsiga¹⁰², Eesti Kirjanike Liidu esimehe Eduard Hubeliga, kirjanike ja ajakirjanike Rudolf Sirge ja Artur Adsoniga, luuletaja Gustav Suitsuga, Töölisteatri direktori Eduard Reininguga, näitleja Ants Lauteriga, filoloog Johannes Aavikuga ja haridusministri abi Voldemar Pätsiga. VOKSi voliniku ettekannetes rõhutati, et suurt tähelepanu tuleks pöörata just viimasele isikule, kuna tegu on riigivanema vennaga. Tulevastest juunivalitsuse ministritest olid VOKSiga tihedates sidemetes eelkõige ajakirja Looming peatoimetaja Johannes Semper ja kirjandusteadlane Nigol Andresen. Alles seejärel võiks nimetada artistit luuletajat Johannes Vares-Barbarust.¹⁰³

Vaadeldagu lähemalt Varesse sidemeid Nõukogude saatkonna ja Nõukogude Liiduga. Vares oli õppinud Kiievi Ülikoolis arstiteadust. Mobiliseeriti Esimese maailmasõja alguses sõjaväkke ja teenis arstina rindel, seejärel jätkas õpinguid Kiievis. Sooritanud riigieksamid, sõitis ta 1917. aasta lõpul Pärnusse. 1918. aastal

⁹⁹ Välisriikide kultuuriline mõju Eestis. Kljavini memorandum 10.11.1934. GARF, f. 5283, n. 5, s. 613, l. 7.

¹⁰⁰ Samas.

¹⁰¹ Kljavin Petrovile 18.7.1932. GARF, f. 5282, n. 5, s. 609, l. 15.

¹⁰² Erinevalt teistest kirjanikest sõandas Adams mitmel juhul kurta Nõukogude saadikule ka oma rasket materiaalselt olukorda (vt. Raskolnikovi päevik 7.11.–24.11.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 79).

¹⁰³ Vt. Kljavin VOKSile ja Raividile 24.11.1932. GARF, f. 5283, n. 5, s. 609, l. 44; Kljavin Šermanile 19.2.1933. GARF, f. 5283, n. 5, s. 610, l. 28; Kljavini päevik 9.9.–27.9. ja 14.10.–30.10.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 167, 198; VOKSi 1937. aasta tööplaan. Soome. GARF, f. 5283, n. 5, s. 733; VOKSi 1937. aasta esimese poolaasta aruanne. GARF, f. 5283, n. 5, s. 734, l. 14–17; VOKSi 1934. aasta IV kvartali tööplaan Eesti kohta. GARF, f. 5283, n. 5, s. 714, l. 50; Adamsi ja Sirge kohta vt. Antipovi päevik 18.8.–3.9.1932. AVPR, f. 0154, n. 25, m. 37, s. 26, l. 96, 57; VOKSi kiri Beljajevile 8.10.1939. GARF, f. 5283, n. 5, s. 743, l. 151; Kljavin Bökile ja Berjozovile 16.8.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 629, l. 154.

aga mobiliseeriti arstina Eesti sõjaväkke. Vares polnud kuulunud ühessegi parteisse. Kuid vale oleks väita, et Varese elukogemus ja maailmanägemine olid seotud ainult Venemaaga. Ta oli 1930. aastatel palju reisinud ka Euroopas. Euroopa riikides nähtud kirjeldavad tema Loomingus avaldatud reisikirjad. Kuidas ja kunas sattus Vares sidemetesse Nõukogude saatkonna ja VOKSiga? 1927. aasta augustis avaldas ta Loomingu veergudel tollastes oludes skandaalse revolutsioonilise luuletuse “E.V.-r” (Eesti Vabariik – M. I.), kus esitas küsimuse, mida positiivset oli iseseisvus Eesti rahvale andnud. Ta leidis, et selleks oli vaid tõusikute kari, kodanluse jõhker omavoli ning üha süvenev vaesus. Tema silmis väaris hukkamõistu ka Eesti toonane välispoliitiline orientatsioon Inglismaale. Sisuliselt tähendas luuletus 1924. aasta detsembrimässu heakskiitmist ja Eesti Vabariigi kui iseseisva riigi eitamist. Tsitaadid luuletusest: “Vahib vastu vastik lõustik, tekib tarbeasi – tõusik, klassivõitlus virgub visa, kommunism me ristiisa. [...] Rahvuskodanlase lõõm: “Mu isamaa mu õnn ja rõõm!” lehvib sini-must-valge, peidab punalipp palge [...] Meie suund – sirge joon: elagu üldilmline revolutsioon...! [...] Mis küll valmib värdjast? Tööline tahtis töölisriiki, vaene vaeste vabariiki, punariiki paljaspüksi. Ütle mata jäägu üks: mida soovis luuletaja [...] Ah, mul meeldib raskejõustik, lõõn sind vaimuvaene lõustik, kellest rasked riigitoolid...”¹⁰⁴ Luuletus oli toonastes oludes mõjuv. Ise väitis Vares hiljem, et tegu polnud mitte Eesti iseseisvuse eitamisega, vaid sooviga provotseerida lugejaid mõtlema Eesti tegelikkuse üle.¹⁰⁵ Kuid just selle luuletusega sattus Vares Nõukogude saatkonna ja VOKSi vaatevälja. Aasta hiljem, 1928. aastal kutsus VOKS Varese koos Semperiga Nõukogude Liitu kirjanik Lev Tolstoi juubelpidustustele. Oma muljetest avaldasid mõlemad Loomingu veergudel Nõukogude kirjandust kiitvad reisikirja. Vares ilmutas seejuures kahetsust, et kümme aastat tagasi üles seatud traataiad olid läbi lõiganud ka vaimse elu tuiksooned.¹⁰⁶

1935. aasta septembris külastas Vares uuesti Nõukogude Liitu. Varese Tallinnast lahkumise ajal VOKSile kirjutatud kirjas rõhutas saatkonna sekretär Kljavin, et Eestis peetakse kirjanike vaasakusse tiiba kuuluvat ja Nõukogude Liitu väga hästi suhtuvat Varese kõige paremaks vene ja nõukogude kirjanduse tundjaks.¹⁰⁷ Seegi kord sai Vares suurepärase vastuvõtu osaliseks. Külaskäigust avaldas ta Nõukogude saatkonna palvel ajakirjas Looming Nõukogude tegelikkust kiitva reisikirjelduse.¹⁰⁸ Ta kirjutas idanaabrist kui riigist, kes koondab enda ümber rahuarmastajaid riike ning on eeskujuks ja mustermaaks kodanlikule maailmale. Asjatu on otsida Varese artiklist kirjeldust või üksnes vihjet poliitiliste vastaste hävitamise, vägivaldse kollektiviseerimise või vangilaagrite kohta. Artiklis pea-

¹⁰⁴ Vt. **Barbarus, J.** E.V.-r. (VIII kogu värsse & poeme 1927–1932). Tallinn, 1932.

¹⁰⁵ Vares Semperile 12.9.1932. Eesti Kirjandusmuuseum (EKM), Johannes Vares-Barbarus 261/527.

¹⁰⁶ **Barbarus, J.** Märkmeid S.S.S.R-i luulest ja kirjanduslikust tänapäevast. – Looming, 1928, 8, 761–782; **Semper, J.** Märkmeid Moskvaskäigult. – Looming, 1928, 8, 783–799.

¹⁰⁷ Kljavin VOKSile 9.9.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 623, l. 109.

¹⁰⁸ Vt. Kljavin VOKSile 18.10.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 623, l. 22.

aegu puudus igasugune kriitika Nõukogude Liidu aadressil. Vares silmis oli Nõukogude Liidu näol tegu ideaalriigiga: “Rõõm tehnikast, inimtõhe rakendet masinast väljendub ajakirjanduses ja kodanikkude nägudel,” kirjutab Vares. Itaaliat ja Saksamaad aga nimetas ta samas tõumäratsejateks, kelle taltsutamiseks puudub Rahvasteliidul hullusärk.¹⁰⁹ Kui arvestada, et sõit oli VOKSi poolt kinni makstud, siis oli kriitika vältimine mõistetav. Nõukogude saatkond hindas artiklit kõrgelt, sest selles puudusid “kodanlikud väljamõeldised”. “Artikkel on meie suhtes väga heatahtlik ja omab isegi teatud poliitilist tähendust,” kõlas saatkonna hinnang.¹¹⁰ Kuid detsembris oli Kljavin sunnitud tõdema, et Vares liialt kiites artikkel Nõukogude oludest oli kutsunud valitsevates ringkondades esile pahameele. Ta oletas, et see võib saada takistuseks mitme kultuuriürituse korraldamisele.¹¹¹ 1936. aasta sügisel pöördus Vares saatkonna poole kirjaga, milles avaldas tänu talle Nõukogudemaal osaks saanud vastuvõtu eest, väljendas vaimustust sotsialismi ehitamise ja uue, nõukogude inimese kasvatamise üle ning avaldas soovi jätkata kultuurisidemeid Nõukogude Liiduga.¹¹²

Missugune oli Vares suhe autoritaarreežiimi ja Pätsi isikuga? Vares mõistis hukka 12. märtsi riigipöörde, ehkki esimesel momendil oli suhtumine olnud heakskiitev. “Reaktsioon levib mürkgaasina... Kogu Eesti ongi praegu Porkuni¹¹³ olukorras ja kui Kadrioru loss kindluseks muudetakse, siis saame veel kõvemalt kätt tunda,” kirjutab ta 1934. aasta detsembris Semperile.¹¹⁴ Tema suhtumine Pätsisse oli olnud vaenulik juba iseseisvuse algaastatel. Ta võrdles Pätsi sageli Ungari riigihoidja Miklós Horthyga, kes oli tema silmis reaktsiooni sümbol. Horthy oli 1920. aastate algul kinkinud Pätsile sõpruse märgiks kaks ratsahobust. Vares ja teised vasakpoolset meelestatud kirjanikud nägid selles Eesti reaktsiooni toetamist. Näiteks tsitaat 1924. aastal Semperile kirjutatud kirjust: “Peame tegutsema, et praegust musta momenti kuidagi valgustada. Horthy vaim on riigivanema traavlipaariga sisse toodud – reaktsioon lehvib musta lakana, kõrgel hoides saba, tagurluse musta lippu. Kas peame oma vaimu painutama traavli kabja all, mis kõik põhiseadused majesteetlikult porri tallab ja demokraatliku terrori abil tuhatneljatab?”¹¹⁵ Päts oli Vares silmis variserlikkuse kehastus, kelle vaimsetes võimetes ta sügavalt kahtles.¹¹⁶ Vares 1930. aastate teise poole luuletustes tõusis teravalt esile vaba mõtte ahistamise ja raamidesse surumise teema. Näide 1938. aastal Loomingus avaldatud luuletusest¹¹⁷: “Õhk on raske, piinlik hingus,

¹⁰⁹ **Barbarus, J.** Matkavisandeid & mõtisklusi. – Looming, 1935, 8, 905–914.

¹¹⁰ Kljavin Melnikovile ja Berjzovile 17.11.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 628, l. 13.

¹¹¹ Kljavin Melnikovile 3.12.1935. GARF, f. 5283, n. 5, s. 623, l. 28.

¹¹² Vares kiri Nõukogude saatkonnale 29.9.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 628, l. 81.

¹¹³ Porkunis asus kurtummade kool. Vares mõtles seega vaikivat ajastut.

¹¹⁴ **Barbarus, J.** Elust ja kujundavast luulest. Mõtteavaldusi 1919–1936. – Looming, 1960, 6, 898.

¹¹⁵ Samas, 892, 900. Vt. ka Vares Semperile 5.5.1932. EKM, Johannes Vares-Barbarus 254/513.

¹¹⁶ Vares Semperile 6.1.1934. EKM, Johannes Vares-Barbarus 290/621.

¹¹⁷ **Barbarus, J.** Üle läve. – Looming, 1938, 7, 757–760.

nagu oleks gaasitorbik peas ses surmatoovas vingus... Vaim kui pudel kinni korgit.” Ja lõik aasta hiljem ilmunud luuletusest: “Kui käib ümber maja ilkuv vahimees, mul otsiv rohtu. Kui mu iga silpi, stroofi valvab valvur, nuhib nuhkur kartes, et toob katastroofi minu luulehobu tuhkur.”¹¹⁸ Poliitiline politsei nuhkis ka Varese järel. Tõsi, Varese luuletuste ilmumist püüdis autoritaarrežiim mõnel juhul takistada, kuid üldiselt need siiski jõudsid lugejate ette.¹¹⁹ 1930. aastate teisel poolel võib kriitikat vaimu lämmatava autoritaarrežiimi aadressil leida teistegi eesti luuletajate ja kirjanike loomingust. Kuid see polnud ehk nii terav. Pätsi vihkasid teisedki kirjanikud ja luuletajad. Leon Treti sõnutsi “kogu südamest” ka Anton Hansen Tammsaare.¹²⁰

VOKSi ja välisasjade rahvakomissariaadi materjalid lubavad siiski väita, et Varese suhted saatkonna töötajatega olid 1930. aastatel harvad. Need tihenesid 1939. aastal, pärast seda, kui Varese asus Pärnust Tallinna elama. Kirjanduses on esitatud väiteid, et Varese puhul oli tegu Nõukogude saatkonna palgalise agendiga.¹²¹ Seda ei saa muidugi välistada, kuid välisasjade rahvakomissariaadi ja VOKSi materjalidest pole õnnestunud leida vähimatki märget saatkonnapoolsest rahamaksmisest. Ka Eesti Riigiarhiivis säilitatavates Nõukogude luure Tallinna residendi materjalides ei leidu Varese kohta midagi kompromiteerivat. Teiselt poolt, lugedes Varese kirju Semperile ja tema ülikriitilisi luuletusi Eesti olude kohta on raskevõitu uskuda agenditööd ja tasu vastuvõtmist mõnelt Nõukogude saatkonna töötajalt. Seni kasutatud allikate põhjal saab rääkida VOKSi kinnimakstud reisidest ja mõnest pidulikust lõunasöögist Nõukogude valitsuse arvel. Osaliselt võib nõustuda Soome Tallinna saadiku Paavo Hynnineni hinnanguga Varese kohta 1940. aasta juulist: “...mõistsin, et ta on üks neid poliitiliselt süütuid lapsi, kes elavad õhulossides ja kes ei tea, mida nad teevad.”¹²² Kuid Hynninen unustas autoritaarrežiimi osa Varese vaadete kujundajana.

Edasi ka teistest juunivalitsuse ministritest. Nigol Andresen oli astunud 1921. aastal Eesti Iseseisva Sotsialistliku Töölise Partei liikmeks. 1926 sai temast Eesti Sotsialistliku Töölise Partei liige. Andresen oli üks vähestest eesti sotsialistides, kes suhtles vasakpoolse läti sotsiaaldemokraadi Fricis Mendersiga. Viimane propageeris avalikult Läti välispoliitilist orienteerumist Nõukogude

¹¹⁸ **Barbarus, J.** Luuleplagu. – Looming, 1939, 3, 258.

¹¹⁹ Vt. **Roolah, A.** Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust. Tallinn, 1990, 248.

¹²⁰ Vt. **Trett, L.** A. H. Tammsaare, nagu ma teda tundsin. Tallinn, 1998, 114.

¹²¹ Varese sõjaväekaaslane Hengo Tulnola mainib mälestustes, et märkas pärast 1928. aastat Varese tegevuses tunnuseid, mis lubavad oletada tema töötamist Nõukogude luure heaks, 1935. aastast peale aga olevat olnud tegu juba tõelise agendiga. Kuid Tulnola ei esita mingeid konkreetseid fakte. (Vt. **Tulnola, H.** Mälestusi Johannes Vares-Barbarusest. – Looming, 1990, 1, 99.) Samasuguseid väiteid kordab tõenäoliselt Tulnolale tuginedes ka publitsist Voldemar Pinn (**Pinn, V.** Kahe mehe saatus. Johannes Vares. Hjalmar Mäe. [väljaandmise koht puudub], 1994, 53–54). Sama öeldakse ka raamatus: Eesti ajalugu elulugudes: 101 tähtsat eestlast. Koost. S. Vahre. Tallinn, 1997, 136–137.

¹²² Baaside lepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1991, 194.

Liidule ja koguni föderaliseerumist idanaabriga. Andreseni suhted Nõukogude saatkonnaga tekkisid juba 1920. aastate algul ja tihenesid vabadussõjalaste liikumise elavnedes. Andreseni vahendusel jõudsid Moskvasse sõnumid vabadussõjalaste ja saksa natsionaalsotsialistide sidemetest ning rahalise abi saamisest Saksamaalt.¹²³ Kuid kas saab teda selles süüdistada? Vabadussõjalastega seoses jagas Nõukogude saatkonnale ohtralt informatsiooni ka sotsialistide liider August Rei. Andresen ei pooldanud sotsialistide osalemist Pätsi moodustatud valitsuses. 1933. aastal hakkas ta koos vasakpoolsete sotsialistidega välja andma ajakirja Sotsialistlik Võitlus. Seejuures andis ta Nõukogude saatkonna sekretärile mõista, et Nõukogude valitsus võiks ajakirja rahaliselt toetada.¹²⁴ Andresen tõlkis VOKSi voliniku õhutusel eesti keelde Maksim Gorki romaani "Ema" ja kirjutas sellele ka eessõna.¹²⁵ Konflikt Eesti riigiga, õieti autoritaarreežimiga, tekkis just pärast 12. märtsi riigipööret. Juba 1. mail 1934 esines Andresen ühel koosolekul Pätsi-Laidoneri režiimi vastase kõnega. Ta koostas ka Eesti Noorsotsialistliku Liidu 1934. aasta 1. mai üleskutse, milles samuti kritiseeris autoritaarreežiimi. Sõjavägede ülemjuhataja määras Andresenile kahe nimetatud "kuriteo" eest 3000-kroonise rahatrahvi. Maksujõuetuse puhuks oli ette nähtud 90-päevane vangistus. 1934. aasta juunis lahkus Andresen koos Jõeääre ja Undiga Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei Riigikogu fraksioonist. Koos moodustati nn. marksistliku töörahaesinduse Riigikogu rühm, mille ümber koondus mitmeid sotsialiste. Kõiki neid ühendas kriitiline suhtumine valitsevasse korda. Järgmine karistus tabas Andresenit 1936. aasta mais. Ta oli esinenud lahkunud sotsialisti matusel järelhüüdega. Poliitilise politsei arvates oli kõne suunatud kehtiva riigikorra vastu. Politseivalitsuse direktori otsusega karistati Andresenit 500-kroonise rahatrahviga või 60-päevase arestiga. 1935. aastal valiti Andresen Eestimaa Töölisühingute Keskliidu juhatuse liikmeks. 1936. aasta augustis-septembris toimunud Kiviõli kaevurite ja õlivabriku tööliste streigi puhul tegi poliitiline politsei Andreseni juures läbiotsimise. Kaasa võeti väljakirjutused sotsialistlikest ja kommunistlikest ajakirjadest.¹²⁶ 1938. aastal oli Andresen osalenud ametiühingute illegaalse keskjuhatuse loomises ja andnud Rahvusvahelisele Töübüroole, Rahvusvahelisele Ametiühingute Liidule ning Soome ja Rootsi ametiühingute liidule informatsiooni autoritaarreežiimi ametiühingutevastaste repressioonide kohta. Ka see ei meeldinud poliitilisele politseile. Võimalus karistada leiti 1939. aasta jaanuaris: Andreseni korteris korraldati läbiotsimine ja ta arreteeriti süüdistatuna Eesti-Soome reisikaardi edasiandmises isikutele, kes olevat kasutanud seda ebaseaduslikuks Soome sõiduks. Süüdistus jäi õhku rippuma. Seekord määrati karistuseks 200-kroonine rahatrahv või neli kuud vangistust.¹²⁷ Andreseni suhtes

¹²³ Vt. Antipovi päevik 23.1.–11.2. ja 9.9.–23.9.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 28–29, 170–171; vt. ka Ustinovi päevik 2.10.–20.10.1935. AVPR, f. 0154, n. 28, m. 40, s. 3, l. 13.

¹²⁴ Antipovi päevik 29.3.–5.4.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 82–81.

¹²⁵ Kljavin Bökile ja Berjozovile 16.8.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 629, l. 154.

¹²⁶ Vt. Andresen Varesele (Barbarusele) 18.9.1936. ERA, f. R39, n. 1, s. 7, l. 45.

¹²⁷ Andresen, Nigol. ERA, poliitilise politsei kartoteek.

kehtis 1930. aastate teisel poolel elukoha piirang. Kuid ajaloolase Olaf Kuuli järgi oli Andreseni suhtumine kommunistidesse ja Nõukogude Liitu skeptiline.¹²⁸

Johannes Semper oli õppinud Pärnu gümnaasiumis, seejärel Peterburi Ülikoolis ajalugu ja romaani-germaani keeli, Riia Polütehnikumis arhitektuuri ning Berliini Ülikoolis filosoofiat. Kaitses Tartu Ülikoolis magistrikraadi teemal André Gide'i stiili struktuur. Kuid näib, et Gide'i 1936.–1937. aastal avaldatud kriitika Nõukogude Liidu aadressil ei mõjutanud Semperi suhtumist idanaabrisse. Ta oli olnud Asutava Kogu liige. 1930 sai temast ajakirja Looming toimetaja. Tema sidemed Nõukogude saatkonna ja VOKSiga tekkisid juba 1920. aastatel. Mitmes saatkonna ettekandes kirjeldati Semperit kui äärmiselt vasakpoolset, vaadetelt kommunistidele väga lähedal seisvat isikut, rõhutati, et Semperi suhtumine Nõukogude Liitu on igati korrektne.¹²⁹ Ka Semper külastas VOKSi liinis mitmel korral Nõukogude Liitu¹³⁰ ja kiitis Loomingus avaldatud reisekirjades Nõukogude kultuuri ja nägi naaberriigis ideaalriiki. Temagi oli poliitilise politsei vaateväljas, kuid repressioone ei rakendatud.

Neeme Ruusist sai 1931. aastal noorsotsialistide Tallinna ühingu liige, aasta hiljem aga Noorsotsialistliku Liidu juhatuse liige. 1933. aastal, olles 22-aastane astus ta Eesti Sotsialistlikku Tööliste Parteisse. 1933 oli Ruus tegev ajalehe Võitlus Hõik toimetajana, 1938 aga valiti Riigivolikogu liikmeks. Ka Ruusil olid üksikud kokkupuuted saatkonnaga ja seda VOKSi liinis. Need tihenesid 1939. aastal, eriti pärast Nõukogude Liidu ja Eesti vastastikuse abistamise lepingu sõlmimist. 1939. aasta mais pidas Ruus Tallinna trammidepoo koosolekul kõne, mida poliitiline politsei käsitas töölisi rahutusele ässitavana. Asjas algatati juurdlus, kuid see lõpetati sama aasta juulis. 9. oktoobril, s.o. pärast baaside lepingu sõlmimist, külastas Ruus koos kutseühingute juhtidega Nõukogude Liidu saatkonda. Seal teatati, et Eesti töölised tervitavad lepingu sõlmimist, soovivad hakata ehitama punaarmeele baase ja on valmis saatma Eesti ametiühingute delegatsiooni Moskvasse Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva tähistamisele. Samal päeval võeti Tallinna töölisvanemate, Tööliskoja valijameeste ja kutseühingute esindajate ühiskoosolekul vastu Ruusi sõnastatud resolutsioon. Ka selles konstateeriti, et töölised on suure heameelega vastu võtnud Nõukogude Liidu ja Eesti vahelise vastastikuse abistamise lepingu ja kaubanduslepingu sõlmimise ning soovivad veelgi rohkem läheneda Nõukogude Liidu töölistele.¹³¹ Hiljem, ülekuulamisel poliitilises politseis, tunnistas Ruus, et tema arvates polnud loomulik olukord, kus Eesti ja Nõukogude Liidu lähenemist olid tervitanud ainult valitsus ja sõjaväe juhtkond, aga mitte töölistkond.¹³² 1940. aasta märtsis, vahetult enne

¹²⁸ Vt. **Kuuli, O.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, 59.

¹²⁹ Petrovski Aleksandrovskile 6.9.1928. AVPR, f. 0154, n. 19, m. 32, s. 1, l. 78. Vt. Kljavin Tallinnast Melnikovile 18.10.1936. GARF, f. 5283, n. 5, s. 739, l. 82.

¹³⁰ 1937. aasta tööplaan Puškini juubeli korraldamiseks. GARF, f. 5283, n. 5, s. 739, l. 25–28.

¹³¹ Resolutsiooni tekst. ERA, f. 949, n. 10, s. 137, l. 62p.

¹³² Vt. Neeme Ruusi ülekuulamise protokoll 10.10.1939. ERA, f. 949, n. 1, s. 137, l. 68–69.

Nõukogude Liidu ja Soome rahulepingu sõlmimist külastas Ruus saatkonda sooviga selgitada võimalust saata eesti tööliste delegatsioon 1. mai pidustustele Moskvasse. Sel puhul märgiti Nõukogude luure residendi materjalides, et Ruus pakub huvi küsimustes, mis puudutavad Riigivolikogu tegevust.¹³³ Missugust informatsiooni andis Ruus Nõukogude saatkonnale, selgub samast. Näiteks teatas ta, et Inglismaa tegevus on suunatud Nõukogude Liidu ja Eesti vastastikuse abistamise lepingu vastu, et Inglismaa soovib luua Euroopa föderatsiooni, kuhu kuuluksid ka Balti riigid, et eesmärgi saavutamiseks tahab Inglismaa uue valitsuse võimuletulekut, et selles suunas tegutsevad siseminister Jürimaa, endine peaminister Eenpalu ja Jaan Tõnisson, et Tõnisson pooldas Talvesõja alguseni lähenemist Nõukogude Liidule, kuid sõja tõttu muutis oma orientatsiooni, et üliõpilasorganisatsioonid teevad elanikkonna seas Nõukogude-vastast propagandat, et Tartus levitatakse Nõukogude-vastaseid lendlehti, et Soomest saabusid tagasi mõned vabatahtlikud. Viimaste osas andis Ruus lubaduse selgitada välja ka konkreetsed nimed.¹³⁴ Pärast Nõukogude Liidu-Soome rahu sõlmimist informeeris Ruus saatkonda, et Riigivolikogu liikmete vähemus, sealhulgas endine vabadsõjalane Karl Arnold Jalakas suhtus negatiivselt rahu sõlmimisse. Ta süüdistas mitmeid saadikuid soovis vabaneda Nõukogude Liidu baasidest. Ruus toimetas saatkonda ka ühe Nõukogude-vastase lendlehe.¹³⁵

VOKSiga mitteseotud ministriteks olid B. Sepp, J. Narma, A. Jõeäär, M. Unt ja O. Kärm. Boris Sepp oli kõrgharidusega jurist, kes oli lõpetanud Tartu Ülikooli. Esimese maailmasõja keerises sattus Venemaale, kus 1920. aastal astus bolševike parteisse. 1922. aastal¹³⁶ naasis salaja kodumaale. Temast sai kohtu-uurija Rakveres, seejärel Tartus ja Pärnus. 1920. aastate lõpul ja 1930. aastatel tegutses Sepp advokaadina.¹³⁷ Tema tegevusvaldkonda kuulus ka Eestis elanud isikute pärandiküsimuste lahendamine Nõukogude kodanike kasuks. Just see (suhted Injurkolleegiumiga) viis Sepa sidemetesse Nõukogude saatkonnaga.¹³⁸ Mitmes saatkonnale kirjutatud kirjas rõhutas Sepp oma ustavust Nõukogude Liidule ja kiitis Nõukogude valitsuse Saksamaa-vastast poliitikat. Näiteks 1936. aasta septembris, Nürnbergi parteipäeva järel, rõhutas ta saatkonnale kirjutatud kirjas oma vaenulikkust natsionaalsotsialismi vastu ja avaldas valmisolekut sõdida koos punaarmee Saksamaa vastu. "Lurjused, Goebbels, Rosenberg ja Hitler esitasid väljakutse maailmarahule [...] Kui kuulutatakse välja üldine mobilisatsioon ja Teie, seltsimees, astute kuulsusrikka võitmatu punaarmee ridadesse, siis ärge unustage ka mind. Vaatamata sellele, et olen välja prakeeritud, korral-

¹³³ Kiri 12.3.1940. Ruus, Neeme. ERAF, f. 138, n. 1, s. 58, l. 185.

¹³⁴ Samas, l. 186.

¹³⁵ Kiri 15.3.1940. Ruus, Neeme. ERAF, f. 138, n. 1, s. 58, l. 216.

¹³⁶ Poliitilise politsei materjalides on Sepa Eestisse opteerumise aastaks märgitud 1921. Sepp, Boris. ERA, poliitilise politsei kartoteek.

¹³⁷ Vt. Järvelaid, P., Pihlamägi, M. 80 aastat Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi 1918–1998. Tallinn, 1999, 136.

¹³⁸ Vt. Kljavini päevik 19.8.–27.8.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 37, s. 5, l. 149.

dage mulle siiski võimalus sõida, vintpüss käes, punaarmee ridades. Et saaksin kas või hammastega kinni haarata ja närida läbi selle rahvuse kõri,” deklareeris Sepp.¹³⁹ Kui arvestada, et tegu oli kõrgharidusega juristiga, paneb kirja toon üllatama. 1930. aastate keskel taotles Sepp saatkonna kaudu Nõukogude koda-kondsust. Jääb selgusetuks, miks asi teoks ei saanud. Ja veel üks huvitav fakt. 1940. aasta veebruaris saadeti Eestisse endine Nõukogude Liidu Helsingi saatkonna teine sekretär ja ühtlasi luure resident Boris Rõbkin (Jartsev). Viimase üks ülesandeid oli Talvesõja tõttu katkenud sidemete taastamine agentuuriga Soomes. Selles suunas oli samme astunud ka Rootsisis.¹⁴⁰ Eestis asetleidnud kohtumisi kajastavast Rõbkini ettekandest julgeoleku peavalitsuse viienda osakonna ülemale tuleb välja, et ta oli sel eesmärgil kohtunud ka oma “vana tuttava” Sepaga. Nagu Rõbkin mainib, oli eestlasest advokaat külastanud teda varem Helsingis viibides. Sepa kohta on Rõbkin esitanud järgmise väite: “...värbasin ta ja andsin talle ülesande sõita mingil ettekäandel Soome, kuhu ta varem sageli erinevate äriasjade ajamiseks sõitis.”¹⁴¹ Rõbkini ja Sepa jutuajamistes valmis plaan, mille kohaselt äriülistel eesmärkidel Soomet külastav Sepp pidi Soomes esinema sooviga koguda Rahvalehele informatsiooni maal valitsevate olude kohta ja astuma selleks ühendusse Helsingin Sanomate juhtivate ajakirjanikega. Kuid Eesti politsei vastas Sepa välispassi taotlusele keeldumisega.¹⁴² Märtsis sõlmisid Nõukogude Liit ja Soome rahulepingu ning sõit jäi ära. Sepa tegevus kohtuministrina jäi lühikeseks. Päts vabastas Sepa Varese ettepanekul ametist juba 4. juulil.¹⁴³

---

¹³⁹ Sepp Kljavinile (dateerimata). AVPR, f. 154, n. 20, m. 4, s. 27, l. 61.

¹⁴⁰ **Воскресенская З.** Тайна Зои Воскресенской. Теперь я могу сказать правду. Москва, 1998, 75.

¹⁴¹ Rõbkin Viktorile (Pavel Fitinile) 22.2.1940. ERAF, f. 138, n. 1, s. 58, l. 156–157.

¹⁴² Samas.

¹⁴³ Siseasjade rahvakomissariaat (Народный комиссариат внутренних дел; lühend NKVD) arreteeris Sepa 25. novembril. 1924. aasta augustis oli Pärnumaal tapetud Riigikogu liige Jaak Nanilson. Sepp oli toona kohtuuriijana kuulanud üle isikuid, keda kahtlustati Nanilsoni tapmises. Süüdistus rajati just viimasele. Seda käsitleti kui aktiivset osalemist revolutsioonilise liikumise vastases tegevuses. Lisaks sellele süüdistati Seppa veel selles, et ta oli Eestisse opteerudes repressioonide kartuses lahkunud bolševike parteist, oli kasutanud Nõukogude võimu sisseadmist Eestis karjeristlikel eesmärkidel ning püüdnud endiste vabadussõjalaste osalemisel luua Tallinna advokaatide kolleegiumi. 1940. aasta augustis oli grupp advokaate pöördunud vastava ettepanekuga kohtuministri poole. Ettepanek oli saanud Sepa heakskiidu. Võimalik, et just viimane oli tegelik põhjus, mis tõi kaasa kohtuministri arreteerimise. Advokaatide kolleegiumi loomine oli NKVD silmis tõenäoliselt lubamatu ettevõtmine. NKVDlased ei pööranud tähelepanu ühel ülekuulamise esitatud väitele, et Eesti riik oli tema kommunistliku tegevuse eest Seppa represseerinud. 1941. aasta märtsis mõistis NKVD Balti ringkonna vägede sõjatribunal Sepale viis aastat vabadusekaotust. Sepp suri vangistuses 24. novembril 1942. (Boris Sepa ülekuulamise protokoll 4.11.1940. ERAF, f. 30, s. 15062, l. 40–41; Boris Sepa ülekuulamise protokoll 7.1.1940. ERAF, f. 30, s. 15020, l. 34; Boris Sepa süüdistuskokkuvõte 24.1.1940 ja ENSV prokurööri Nikiforovi otsus 23.11.1940. ERAF, f. 30, s. 15020, l. 2, 48–50; Boris Sepa rehabiliteerimistõend 19.2.1990. ERAF, f. 30, s. 15020. Vt. ka **Järvelaid, P., Pihlamägi, M.** 80 aastat Eesti Vabariigi Justiitsministeeriumi, 78.)

Eesti Poliitilise Politsei materjalidest nähtub, et Sepp oli 1930. aastatel pidevalt salajase jälgimise all. Sepa kohta oli poliitiline politsei saanud informatsiooni, et ta oli aastatel 1919–1921 töötanud juhtival kohal tšekaas. Teati, et Sepp oli ise tunnistanud ühes eravestluses, et Eestisse naasmise eesmärk oli kommunistliku tegevuse jätkamine Nõukogude luure huvides ning et ta ülistas Nõukogude Liidus maksvat korda ja propageeris selle väärtusi võimaluse korral ka seltskonnas. 1936. aastal tehtud agentuurandmetele toetavas ülestähenduses rõhutati, et Sepp suhtus vaenulikult Eesti riiki ja maksvasse riigikorda ning oli korduvalt avaldanud lugupidamatust riigivanem Pätsi ja valitsuse vastu, nimetades esimest karjapoisiks ja teist karjapoiste valitsuseks. 1936. aastal korraldas poliitiline politsei Sepa korteris läbiotsimise. 1933. aasta detsembris, Pätsi riigivanemaks saamise järel, keelas sisekaitse ülem Sepal viibida piirkondades, kus kehtis kaitseisukorra seadus. Veebruaris 1939 lubati Sepal siiski elada kogu Eesti piires, välja arvatud Tallinnas, Narvas ja Harju maakonnas.¹⁴⁴

Juhan Narma oli olnud Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse (ETK) juhatuse liige, Eesti-Nõukogude Liidu Kaubanduskoja liige ja Isamaaliidu liige. Kuivõrd ETK oli üks Nõukogude naftasaaduste edasimüüjatest Eestis, siis oli Narma ülesannete hulgas ka naftasaaduste ostulepingute sõlmimine. Sellest tulenes juba 1920. aastatel kontakt Nõukogude saatkonnaga. 1930. aastatel käis Narma äriilistel eesmärkidel korduvalt Nõukogude Liidus. Nõukogude Liiduga sõlmitud tehingud viisid Narma vastuollu ETK juhtkonnaga ja ta oli sunnitud 1935. aastal juhatusest lahkuma. 1930. aastate lõpul töötas ta ajalehe Uus Eesti kommertsdirektorina. Narma arreteeriti 1941. aasta juuni algul süüdistatuna selles, et oli 1936. aastal astunud Isamaaliidu liikmeks. 1942. aasta juunis mõisteti talle viis aastat vabaduskaotust. Endine majandusminister tunnistas ülekuulamisel NKVDs, et oli alates 1939. aastast andnud tasu eest Nõukogude saatkonna nõunikule Vladimir Botškarjoviile Pätsi usaldusmehe Renningu kaudu andmeid Eesti sõjalisest, sisepoliitilisest ja majanduslikust olukorra kohta. Toimikus märgitakse, et Narma värvati Nõukogude agendiks 1940. aasta märtsis Moskvas ning ta oli jätkanud Nõukogude luure informeerimist ka majandusministrina.¹⁴⁵

Aleksander Jõeääre puhul oli tegu kõrghariduseta advokaadiga. Jõeäär oli Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei keskkomitee liige, kõikide Riigikogu koosseisude liige ja Riigivolikogu liige¹⁴⁶, Tallinna ja Eestimaa Töölisühingute Keskliidu õigusbüroo juhataja. 1930. aastate algul ründas ta Riigikogu kõnetoolist korduvalt natsionaalsotsialiste ja Hitlerit.¹⁴⁷ Ka tema ja Nõukogude saatkonna suhted, mis olid 1920. aastatel olnud pinnapealsed, tihenesid seoses vabadussõjalaste liikumise elavnemisega. Temagi signaliseeris Moskvas vabadussõjalaste

¹⁴⁴ Sepp, Boris. ERA, poliitilise politsei kartoteek.

¹⁴⁵ Narma ülekuulamise protokoll 6.9.1941, 13.2. ja 7.7.1942; Otsus 29.4.1962. ERAF, f. 130, s. 4378, l. 10–17p., 62–64; vt. ka **Ant, J.** Eesti 1939–1941, 197.

¹⁴⁶ Vt. **Toomla, J.** (koost.). Valitud ja valitsenud. Eesti parlamentaarsete ja muude esinduskogude ning valitsuste isikkoosseis aastail 1917–1999. Tallinn, 1999, 35–70.

¹⁴⁷ Vt. Vaba Maa 11.2.1932.

ohust ja lootis, et Nõukogude Liit aitab oma mõjuga liikumist nurjata.¹⁴⁸ Poliitilise politsei vaatevälja sattus Jõeäär pärast 12. märtsi riigipööret. 1934. aasta mais süüdistati teda sisekaitse ülema sundmääruse rikkumises, kuna ta oli võtnud osa ametliku loata korraldatud Eesti Sotsialistliku Töölise Partei keskkomitee koosolekust. 1934. aasta septembri lõpul-oktoobri algul toimunud Riigikogu erakorralisel istungil kritiseeris Jõeäär teravalt autoritaarreežiimi sisseseadmist ning selle majandus- ja sotsiaalpoliitikat. Jõeääre järgi näitas pool aastat kestnud Pätsi, Eenpalu ja Laidoneri võimutsemine, et kõik ilusad sõnad vabadussõjalaste vastasest võitlusest olid osutunud tühisteks sõnakõlksudeks: “Kui tõelikult oleks tahetud kaitsta demokraatiat ja võidelda fašismi vastu, siis ei oleks selleks sugugi vaja olnud ka fašismivaenuliste erakondade tegevust takistada ja üldse kõikide kodanikkude põhiõigusi piirata... On hävitatud ühinemis- ja sõnavabadus, isiku ja kodu puutumatus, sõnumite ja kirjade saladus... sammutakse ühe agraarerakonna oligarhia poole mõjuvate suurkapitali rühmade kaitse all, kes tarvitab samu fašistlikke meetodeid, kui seda näeme Lätis Ulmanise, Leedus Smetona, Poolas Piłsudski diktatuuride poolt... Tulevad meelde Seckendorfi¹⁴⁹: “Mina keelan ja käsen” ning muistsed tsaarivalitsuse ajad.”¹⁵⁰ Välispoliitikast rääkides nõudis Jõeäär valitsuselt valikut Prantsuse-Nõukogude Liidu orientatsiooni kasuks ja ühinemist Idapaktiga. Tema sõnutsi oli sotsialismi võit vältimatu ja ta ennustas toona Riigikogu kõnetoolist, et autoritaarreežiimi iga ei saa olema pikk.¹⁵¹ Kõne avaldati brošüürina pealkirja all “Tööd, leiba, inimõigusi”, kuid see korjati müügilt ära. 1935. aasta mais valis Eesti Töölisühingute Keskliidu V kongress Jõeääre keskliidu juhatuse liikmeks. 1936. aasta sügisel korraldas poliitiline politsei tema korteris läbiotsimise ja sisekaitse ülema otsusega kõrvaldati Jõeäär Töölisühingute Keskliidu laekuri kohalt, kuid elukoha piiramist tema suhtes ei rakendatud.

Maksim Unt oli õppinud Pärnu gümnaasiumis, jätkanud õpinguid Venemaal Muromis ja läinud kaasa Oktoobrirevolutsiooniga. 1919. aastal sai temast Saraatovi kubermangu Petrovski linna täitevkomitee riigikontrolli osakonna juhataja. Sama aasta märtsis, tšehhide mässu puhkedes otsustas Unt ära peita ja omastada kodanluselt konfiskeeritud väärtasjad, mis tulnuks saata Moskvasse rahanduse rahvakomissariaadile. Seejärel põgenes Unt Lõuna-Venemaale, kus võitles kindral Krasnovi, seejärel aga Denikini armees bolševike vastu. NKVD arvestas Undi poolt ärapeidetud väärtasjade väärtuseks 500 000–600 000 kuld-

¹⁴⁸ Kljavini päevik 9.5. ja 13.6.–19.6.1933. AVPR, f. 0154, n. 26, m. 5, s. 37, l. 104, 126.

¹⁴⁹ Kindralleitnant Adolf von Seckendorff oli 1918. aastal Saksa okupatsioonivägede ülemjuhataja ja sõjalise administratsiooni juht Eestis. Andis 1918. aasta veebruaris korralduse, millega Tallinnas seati sisse okupatsioonirežiimi. Korraldus koosnes kolmest osast: “Mina käsin”, “Mina keelan” ja “Vastuhakkamine”. Viimases osas teatati, et käsu ja keelu vastu eksinuid nuheldakse surma, vangistuse või rahatrahviga. (Vt. Kodusõda ja välisriikide interventsioon Eestis 1918–1920. Dokumente ja materjale, I. Tallinn, 1984, 29–31.)

¹⁵⁰ Eesti Vabariigi Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. Tallinn, 1934, 1508–1517.

¹⁵¹ Samas.

rubla. 1919. aasta 20. septembril mõistis Petrovski linna tšekaa kolleegium Undile tagaselja kõrgeima karistusmäära – mahalaskmise.¹⁵² 1920. aastal opterus Unt Eestisse, teenis seejärel Eesti sõjaväes ja astus kaitseliitu, kust 1927. aastal välja visati, kuna oli nõudnud kaitseliidule eraldatud raha andmist töölistele. See oli Pärnu tööliste silmis tervitatav ettepanek ja veel samal aastal valiti Unt Pärnu linnanõukogu liikmeks. 1932. aastal sai Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei liikmeks astunud Undist Riigikogu liige, 1938. aastal valiti ta ka Riigivolikogu liikmeks. Aastatel 1933–1938 oli Unt Eesti Töölisspordi Liidu abiesimees, 1935 aga valiti Töölisühingute Keskliidu revisjonikomisjoni liikmeks. Tema ühiskondlikust tegevusest võiks veel nimetada tegutsemist Pärnu Töölismuusika Ühingu esimehena ja Pärnu võimlemisrühma juhina. Tegu oli üliaktiivse mehega. 1920. aastad ei toonud kaasa vastasseisu Eesti Vabariigiga. See tekkis Pätsi võimule tulekuga 1933. aasta sügisel ja eriti pärast Pätsi-Laidoneri riigipööret. Juba 1934. aasta aprillis korraldas poliitiline politsei Undi juures läbiotsimise väidetavalt kommunistliku kirjanduse leidmiseks. 1934. aasta juunis streikisid Pärnu sadamatöölised. Riigikogu liige Unt valiti streigikomitee liikmeks. Juuli algul saadeti asja lahendama teedeminister Otto Sternbeck, kellega Undil tekkis suusõnaline konflikt. Juba järgmisel päeval, 4. juulil arreteeris politsei Undi ja palga tõstmise üle läbirääkimisi pidavate tööliste esindajad. Undi arreteerimisega rikuti põhiseadust. Põhiseaduse paragrahv 49 lubas vangistada Riigikogu liiget ainult kuriteolt tabamisel. Vastuses Riigikogu juhatuse protestile põhjendasid võimud Undi arreteerimist sellega, et tema tegevus streigikomitee liikmena oli suunatud tööliste ja tööandjate vahelise vaenu tekitamisele.¹⁵³ Tõsi, augusti algul Unt vabastati ja anti politsei järelevalve alla. 4. mail 1935 mõisteti Undile kuuekuuline vanglaskaristus autoritaararresti vastase lendlehe levitamise eest. Eelnevalt, 18. aprillil 1935 oli politseivalitsuse direktor andnud määruse, millega Undil keelati viibida piirkondades, kus oli maksuma pandud kaitseseisukord. See tähendas ka Pärnu linnast väljasaatmist. Otsuse täideviimist pikendati mitu korda. Kuid see tühistati alles 1939. aasta aprillis.¹⁵⁴ 1937. aastal püüdis poliitiline politsei teha Undist oma informatorit, kuid see ei õnnestunud. 1940. aastal luges üks Undi kolleege Petrovski päevilt Pravdast, et Undi-nimelisest isikust oli saanud Eesti valitsuse liige. Kolleeg palus seejärel NKVDl selgitada, kas tegu on isikuga, keda 1919. aastal süüdistati väärtesemete riisumises. 28. mail 1941 tagandati Unt töörahvakomissari ametikohalt ja arreteeriti.¹⁵⁵

Orest Kärm astus 1925. aastal kaitseliidu Tallinna malevasse. 1924–1926 töötas Tallinna politseiülema kantseleis ametnikuna ja seejärel politseinikuna. Oli noorsotsialistliku ühingu liige, 1933 sai temast Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei

¹⁵² ENSV prokurööri abi Idel Jakobsoni otsus 24.2.1960. ERAF, f. 1, n. 6, s. 3999, l. 11–13.

¹⁵³ Eesti Vabariigi Riigikogu V koosseis, 1466, 1510, 1514.

¹⁵⁴ Politseivalitsuse direktori otsus 18.6.1935 ja politseivalitsuse kiri poliitilise politsei komissarile Tallinnas 30.8.1935. ERA, f. 949, n. 1, s. 5, l. 85, 110; Unt, Maksim. ERA, poliitilise politsei kartoteek.

¹⁵⁵ ENSV prokurööri abi Idel Jakobsoni otsus 24.2.1960. ERAF, f. 1, n. 6, s. 3999, l. 13.

liige ja partei võimlemisrühma liige. Kandideeris 1934. aastal sotsialistide nimekirjas Tallinna volikokku. Aasta hiljem valiti Eesti Töölisühingute Keskliidu juhatusesse liikmeks. Nõukogude saatkonna 1920. aastate ja ka 1930. aastate ettekannetes tema nime ei figureeri. Suhetest idanaabriga enne 1940. aastat on teada vaid seda, et Kärm külastas 1937. aastal Nõukogude Liitu erialaste kogemuste saamiseks. Kuivõrd ta oli Töölisühingute Keskliidu juhatusesse liige, sattus ka tema poliitilise politsei vaatevälja.¹⁵⁶

KOKKUVÕTE

VOKSiga seotud isikute ridadest pärinesid kõigi kolme Balti riigi juuni-valitsuse pea- ja välisministrid. Lisaks nendele Läti transpordiminister Jagars, Eesti haridusminister Semper ja sotsiaalminister Ruus. Kas pidada nende seotust VOKSi-nimelise organisatsiooniga lihtsalt juhuseks? Analüüsides ja vaadeldes juuniministrite elulugusid ning suhteid Nõukogude Liiduga selgub, et Nõukogude kultuuridiplomaatia abil leiti isikud, kes aitasid kaasa Balti riikide iseseisvuse likvideerimisele. Nõukogude kultuuridiplomaatia suutis oskuslikult ära kasutada vasakpoolse intelligentsi rahulolematust autoritaarreežiimiga ning teha propagandat, mis ei jäänud tulemusteta. Kuid samas ei saa alahinnata ka Balti riikides valitsenud autoritaarse režiimi osa suurte pingete tekitajana ühiskonnas. Enamik kõigi kolme maa juuni-valitsuse ministritest olid isikud, kellel oli ühiskonnas autoriteet. Nende seas leidis endisi valitsuse liikmeid ja parlamendi saadikud. Autoritaarreezim oli neid ühel või teisel moel represseerinud ning osalenud nii nende vaadete ja ellusuhtumise kujundamisel. Tuleb tõdeda, et Balti riikide vasakpoolse intelligentsi ja ka osa rahva silmis ei väärinud mitte kõige vähemutki austust sõjaväeliste riigipöörete abil võimule tulnud (Leedus 1926) või võimule jäänud (Eestis ja Lätis 1934) ja seejärel valdavalt politseile, sõjaväele ja kaitse-liidule toetudes võimu nautivad valitsused. Eeltoodud väite tõestuseks sobib hästi Soome Riia saadiku Eduard Hjalmar Palini hinnang Ulmanise režiimile ja Lätis valitsenud olukorrale. Palin oli pannud oma tähelepanekud kirja 1940. aasta septembris, pärast seda, kui Balti riigid olid juba annekteeritud. Muidugi võib soomerootslasest saadiku seisukohti hinnata tagantjärele tarkusena, aga Palinit ei saa mingil moel süüdistada Nõukogude-sõbralikkuses või kommunistliku propaganda omaksvõtmises. "Kogu poliitiline tegevus, kõik poliitilised organisatsioonid olid keelatud, ajalehed ägasid raske tsensuuri all. Valitsusrühmast väljaspool seisjatel polnud mingit mõju sündmuste käigule. Ulmanis oli koondanud enda ümber väikese rühma alandlikke nõuandjaid. Nii isoleerituna valitses Ulmanis täiesti isevalitsuslikult ja jäi üha võõramaks rahvale, selle majandus-

¹⁵⁶ Omakaitse vahistas Kärm 1941. aasta juulis Pärnumaal, kuid tal õnnestus põgeneda. Augustis 1944 tabati Kärm Läänemaal Rootsi põgenemise katsel ja lasti maha Saksa okupatsioonivõimude poolt. (Kärm, Orest. ERA, poliitilise politsei kartoteek.)

likule nägemusele, soovidele ja eesmärkidele. Ütlematagi on selge, kuhu kõik see aastate jooksul viis. See innustus ja need tulevikulootused, mida Ulmanise võimuhaaramine algul ... tekitas, kadusid vähehaaval peaaegu täielikult. Järgnes üldine vastikustunne, üldine rahulolematuse kõige ja kõigi suhtes ja see muutus aasta-aastalt üha tugevamaks. Opositsiooniliste ringkondade sisemine lõhestatus ja poliitilise politsei karmikäelisus ... takistas tõeliselt valitsevat rahulolematust leekidesse puhkemast. [...] Kui Moskva alustas 1939. aasta sügisel ofensiivi Baltimaade vastu, leidsid venelased eest Lätit, mis oli sisemiselt lõhestatud, rahulolematu rahva ja valitsuse, kellel puudus rahva usaldus, ning poliitilise süsteemi, mida vaid väga vähesed olid valmis kaitsma. Võib ju väita, et võttes arvesse venelaste ülekaalu ja valitsevat rahvusvahelist olukorda, oluaks Läti saatus igal juhul samasugune kui nüüd. Aga nii nagu paljud kolleegid, nii ka mina pole suutnud vältida arvamust, et kui Lätis poleks valitsenud oma aja äraelanud diktatuur, ja kui see diktatuur ... oleks jaksanud leida tagasitee tänapäeva nõuetele vastavasse, tervesse rahvavõimu, mille valitsedes on iga kodanik teadlik võimalusest mõjutada riigiasju ja samas ka teadlik vastutusest ning kohustusest võidelda ühiste huvide eest – siis poleks Läti alistumine toimunud sellisel moel..."¹⁵⁷

Palini nägemus 1940. aasta sündmuste põhjustest Lätis kehtib veelgi suuremal määral Leedu kohta ja võib-olla veidi vähem Eesti kohta. Võib asendada nime Ulmanis nimega Päts või Smetona. Autoritaarreežiimist tulenevalt oli vasakpoolsetel valida ainult oma ja võõra vägivalla vahel. Ja valiti võõras vägivald. Seda usuti pakkuvat kaitset nii oma autoritaarreežiimi kui ka Saksamaa vastu. Balti riikide iseseisvuse kaotamisel said ühelt poolt määravaks Nõukogude Liidu ja Saksamaa sobingud, Nõukogude Liidu oskuslik propaganda ja tulevikku suunatud õõnestustöö, teiselt poolt ka need Balti riikide sisepoliitilised olusuhed, mis valitsesid sel hetkel, kui Euroopa suurpoliitikas leidis aset iseseisvuse likvideerimist võimalikuks tegev muutus.

¹⁵⁷ Olukorrast Lätis. August 1939–august 1940. Palin 11.9.1940. Soome välisministeeriumi arhiiv Helsingis (Suomen Ulkoasiainministerion Arkisto), Latvia.

ON THE FORMATION OF THE JUNE GOVERNMENTS IN LITHUANIA, LATVIA AND ESTONIA AND THE CULTURAL DIPLOMACY OF THE SOVIET UNION

Magnus ILMJÄRV

The activities of the so-called governments formed in Lithuania, Latvia and Estonia in June 1940, after the Red Army invasion into the territory of the Baltic States, as well as the biographies of the members of these governments have been treated quite often. However, the questions of the beginning of the contacts between the members of the June governments and the Soviet Embassy, or the

essence of those contacts, as well as the cultural policy of the Soviets towards the Baltic States are still open. Not much attention has been paid to the problems of the attitude of the June ministers towards the authoritarian regime and towards independence.

The article deals with the formation of the June governments in Lithuania, Latvia and Estonia, the cultural diplomacy of the Soviet Union implemented by an organisation called the All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries (VOKS) and the so-called societies of friends of the Soviet Union, persons connected with the VOKS and friendship societies and people who were included in the governments from outside the VOKS.

Composition of the governments

On 14–16 June 1940 the Soviet Union occupied the Baltic States. For the formation of the “Soviet-friendly” governments the Soviets sent emissaries to Kaunas, Riga and Tallinn, who started consultations with oppositional intelligentsia and politicians for preparations of the formation of new governments.

On 17 June the prime minister of Lithuania acting as the president Antanas Merkys appointed the government in the following composition: prime minister Justas Paleckis; vice-prime minister, also acting as foreign minister and substitute for the minister of education Vincas Krėvė-Mickevičius; minister of justice Povilas Pakarklis; minister of agriculture and substitute for the minister of internal affairs Matas Mickis; minister of health care Leonas Koganas; minister of finance Ernestas Galvanauskas; minister of defence and commander-in-chief of the armed forces Vincas Vitkauskas. On 18 and 19 June two more ministers were appointed. Antanas Venclova became minister of education and Mečislovas Gedvilas minister of internal affairs. Paleckis had to fulfil the duties of the president as Merkys resigned.

On 20 June the president of Latvia Kārlis Ulmanis appointed the government as follows: prime minister and minister of foreign affairs Augusts Kirhenšteins, minister of internal affairs Vilis Lācis, minister of social affairs Pēteris Blaus, minister of health care and substitute for the minister of education Jūlijs Rihards Lācis, minister of justice and substitute for the minister of finance Jūris Pabērzs, minister of transport Jānis Jagars and war minister Roberts Dambītis. Roberts Kļaviņš was appointed commander-in-chief.

On 21 June the president of Estonia Konstantin Päts appointed the government in the following composition: prime minister Johannes Vares-Barbarus, minister of foreign affairs Nigol Andresen, minister of internal affairs Maksim Unt, minister of education Johannes Semper, minister of agricultural work Aleksander Jõeäär, minister of court Boris Sepp, minister of social affairs Neeme Ruus, minister of roads Orest Kärm, minister of economy Juhan Narma (Nihtig) and war minister Major General Tõnis Rotberg.

Formation of governments in Lithuania, Latvia and Estonia consisting only of communists was out of the question bearing in mind the possible reaction

of the world, especially Germany, as well as due to the negligible influence of communists in the society. In the case of Estonia and Latvia the Soviet government tried not to include any former government members or military leaders in the newly-formed governments. But it was not the case in Lithuania. Galvanauskas had been the minister of finance in Merkys's government and Vitkauskas had been the commander-in-chief.

Cultural diplomacy

The failure of the German October in autumn 1923 had left its mark on Moscow's revolutionary policy. From now on Moscow paid attention to the Western cultural elite and economic circles. In the process of including cultural elite in the sphere of Soviet interests an important factor was the so-called cultural diplomacy, which meant manipulation with culture and the people engaged in cultural activities in order to achieve propagandist purposes. Through cultural connections scientists and people engaged in cultural activities with a friendly attitude towards the Soviet Union were selected in the foreign countries. Such people were supposed to influence their governments and to fulfil the wishes of the Soviet Union at certain times. In August 1925 the VOKS was formed to fulfil the following tasks: to further cultural ties and relations with foreign scientists, to further Soviet cultural and scientific connections, to coordinate the activities and relations between the Soviet and foreign state and public organisations. The VOKS had been founded mainly for political purposes. Propaganda of Soviet culture, economic achievements, Soviet lifestyle and communist ideology was to help to make the public opinion of different countries more friendly. Cultural diplomacy was known to other countries too. Revolutionary France as well as the United States had also used it in order to achieve political goals. However, in achieving results in foreign policy and gathering political information the cultural policy of the Western countries had not played any significant role.

VOKS and the Societies of Friends of the Soviet Union in Lithuania, Latvia and Estonia

The VOKS found means for its activities and selecting Soviet-friendly persons in the Societies of Friends of the Soviet Union. In 1927–1930 such societies were founded in most Western countries. All the activities of those societies were coordinated by the International Committee of the Friends of the Soviet Union in Berlin, which was directed from Moscow through the VOKS. These friendship societies included outstanding Western writers and artists as well as politicians. Other countries, the Baltic States among them, also used the friendship societies to further their cultural policy, really bearing in mind only cultural interests. Supporters of culture and scientists belonging to the friendship societies visited the Soviet Union and the VOKS covered all or nearly all their travel costs. That

way, step by step a circle of Soviet friends was formed who propagated Soviet culture and political ideas in their home country. On the other hand, the coming to power of Nazis in Germany influenced the attitude of a large number of Western as well as Baltic intellectuals towards the Soviet Union, the latter representing the last counterbalance to National Socialism and the radical right of their own countries.

In the Baltic States the formation of the societies of Soviet friends began under silent supervision of the Soviet Embassy right after the foundation of the VOKS. Nevertheless part of the Baltic intellectuals sympathised with the Russian culture and were interested in the Soviet Union. The right-wing press that gave a true picture of the Soviet reality could not diminish this sympathy. The first friendship society in the Baltic States was founded in Lithuania. In December 1929 the Society for Becoming Acquainted With the Culture of Soviet People was founded in Kaunas. After the Society was registered the relations of its members with the embassy became legal and tightened further. About 60 people took part in the activities of the Society. The vice-chairman of the Society was Krėvė-Mickevičius, professor at Kaunas University. Also Paleckis, a journalist, joined the Society.

In June 1930 the Society for Cultural Accession to the Soviet Union began its activities in Latvia. The Society provided two ministers for the June government – the prime minister and minister for foreign affairs Kirhenšteins and the minister of transport Jagars. There are also a number of members of the June Seim (the parliament) among the members of the Society. About 50 Latvians had relations with the VOKS, mostly these were members of the Society for Cultural Accession.

In the 1920s and at the beginning of the 30s the Soviet Union based its Latvian policy on Social Democrats and on the Farmers' Union and influenced the activities of various governments through political parties that were not in power. Proceeding from the activities of the Soviet Embassy and former contacts of the leftist Social Democrats it was these parties that could have been predicted to be involved in the formation of a new government. In June 1940 Moscow staked on a much more moderate group, the so-called *Jaunākās Ziņas* group, which stood in opposition to Ulmanis's regime. *Jaunākās Ziņas* was the biggest and most popular Latvian daily newspaper, issued from 1911.

In Estonia a friendship society connected with the VOKS was founded as late as January 1940, in spite of the wishes of Moscow and the Soviet Embassy to Tallinn and several attempts of a number of people in Estonia. Some obstacles were created by the political police, who started repressions against the founders of the society. The question of calling to life of a society for becoming acquainted with the Soviet Union became topical after the Pact for Mutual Assistance was concluded between the Soviet Union and Estonia. At the end of the twenties the societies in Latvia and Lithuania were founded by the Soviet Embassies and leftist intelligentsia, whereas the Estonian Soviet Union Society was founded by

the Soviet Embassy and the authoritarian regime itself. On 3 January 1940, when the whole world condemned Soviet aggression towards Finland, the Society for Estonian–Soviet Friendship was founded in Tallinn. At that time even the most liberal Western Soviet friends dared not to speak about friendship with the Soviets whom the League of Nations declared an aggressor.

In Estonia the VOKS had to do with the contacts it was able to create with the Writers' Union, Teachers' Union, Museum for Pedagogics, actors, artists and scientists. In the reports of the VOKS the influence of the organisation in Estonia and the circle of acquaintances were said to be insignificant. Only about 20–25 persons were engaged in its activities. From the ministers of the future June government only Johannes Semper, primarily known as the editor of the cultural magazine *Looming*, and literary scientist Andresen had been in close contact with the Society. The doctor-poet Vares-Barbarus could be mentioned only after them.

The ministers of the June government who were not close to the Society were still connected to the Soviet Embassy in the sphere of economy or had informed the Embassy about the foreign and internal affairs of their country.

The authoritarian regimes had repressed would-be ministers of the June governments in one way or another. In Estonia Andresen, Sepp and Unt, for example, had been fined or even sentenced to prison for expressing their opinion against the regime. They were restricted from living in the capital and bigger towns. A number of Latvian and Lithuanian June ministers had been sent to concentration camps for their leftist views and activities.

Summary

The prime ministers and the ministers for foreign affairs of the June governments of all the three Baltic States had been connected with the VOKS, among them Latvian minister of transport Jagars, Estonian minister of education Semper and minister of social affairs Ruus. The Soviet cultural diplomacy appears to have played a significant role in selecting people who could help do away with the Baltic independence. The Soviet cultural diplomacy was clever to use the leftist intelligentsia and their disaffection with the authoritarian regime. The role of the authoritarian regime in the Baltics as the cause of tension in society must not be underestimated. Most of the ministers of the June governments of the three Baltic countries were persons with certain prestige. There were former members of governments and parliaments among them. The authoritarian regime had, in one way or another, repressed them and that way moulded their views and attitude towards life. It must be admitted that the attitude of the leftist intelligentsia of the Baltic States as well as part of the people was negative towards the governments that had come to power through a military overthrow (in Lithuania 1926) and stayed in power as result of a coup d'état (in Estonia and Latvia 1934) and afterwards were supported by the police, armed forces and defence leagues. No doubt, the main reasons for the loss of independence of the Baltic States were the political deals between the Soviet

Union and Germany, the Soviet propaganda and subversive activities. On the other hand, also the internal political situation in the Baltic States at the time when such changes took place in the European policy that made the loss of independence possible played its role.